

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Delfland: een fijschalige kijk op het neolithisatieproces

Louwe Kooijmans, L.P.; Flamman J., Besselen E.A.

Citation

Louwe Kooijmans, L. P. (2008). Delfland: een fijschalige kijk op het neolithisatieproces. In B. E. A. Flamman J. (Ed.), *Het verleden boven water. Archeologische monumentenzorg in het AHR-project, Amersfoort-Delft* (pp. 107-137). Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/77064>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/77064>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Het verleden boven water

Archeologische monumentenzorg in het AHR-project

onder redactie van J.P. Flamman en E.A. Besselsen

Colofon

RACM Rapportage Archeologische Monumentenzorg 148

Het verleden boven water
Archeologische monumentenzorg in het AHR-project

onder redactie van J.P. Flamman en E.A. Besselsen

met bijdragen van E.A. Besselsen, J. de Bruin, E.J. Bult,
J. van Dijk, J.P. Flamman, A.L. van Gijn, T.A. Goossens,
M.E. Hissel, A.E. Kattenberg, L.I. Kooistra, C.W. Koot,
J.M. Koot, H. van Londen, L.P. Louwe Kooijmans,
D.C.M. Raemaekers, L.L. Therkorn en J.T. Zeiler

bewerking, opmaak en omslagontwerp: I/O-Graph
druk: Krips, Meppel

omslag: overzichtskaart van het Hoogheemraadschap van
Delfland, schilderij door Mathijs de Been van Wena, 1606.

© Hoogheemraadschap van Delfland, 2008.

ISBN: 978-90-5799-108-0

Hoogheemraadschap van Delfland

rijksdienst voor
archeologie,
cultuurlandschap
en monumenten

Inhoud

Voorwoord	9
1 Een goed begin is het halve werk	15
<i>C.W. Koot</i>	
1.1 Inleiding	15
1.2 De Projectgroep Archeologie AHR (PAAHR)	17
1.3 De AMZ; een regionaal kader	27
1.4 De kwaliteit van het onderzoek	36
1.5 Conclusies	39
2 Landschap, vegetatie en landgebruik in de Haagse regio	47
<i>L.I. Kooistra</i>	
2.1 Inleiding	47
2.2 Bronnenmateriaal	48
2.3 Wat er aan de bewoning in de Haagse regio vooraf ging	49
2.4 Midden-Neolithicum van 3800 tot 3300 v.Chr.	49
<i>Conflicterende resultaten bij gebruik van botanische bronnen?</i>	52
2.5 Laat-Neolithicum van 2850 tot 2000 v.Chr.	57
2.6 Bronstijd van 2000 tot 800 v.Chr.	60
2.7 IJzertijd van 800 tot 12 v.Chr.	63
2.8 Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen van 12 v.Chr. tot 1050 n.Chr.	65
2.9 Late Middeleeuwen en Nieuwe tijd vanaf 1050 n.Chr.	69
2.10 Nabeschouwing	70
3 Evaluatie van het voortraject	77
<i>H. van Londen & M.E. Hissel</i>	
3.1 Inleiding	77
3.2 Evaluatieonderzoek en het beoordelingskader	78
3.3 Het voortraject	78
3.4 Het gespecificeerde verwachtingsmodel	81
3.5 Het booronderzoek	83
3.6 Het proefsleuvenonderzoek: AWZI-terrein	86
<i>Magnetometrische prospectie in de Harnaschpolder (A.E. Kattenberg)</i>	87
3.7 Advies en selectie	90
3.8 Conclusie van de evaluatie	91
3.9 Ter besluit	93
4 Prospectief onderzoek retrospectief	97
<i>D.C.M. Raemaekers</i>	
4.1 Inleiding	97
4.2 Het onderzoeksgebied	98
4.3 De prospectie van strandwallen	99
4.4 Vindplaatsen op het spoor	100
4.5 Variatie in vindplaatskenmerken	101
4.6 Conclusies	102
5 Delfland: een fijschalige kijk op het neolithisatieproces	107
<i>L.P. Louwe Kooijmans</i>	
5.1 Aanloop	107
5.2 Context	107
5.3 Het Neolithicum in Delfland	113
5.4 Overeenkomsten en verschillen	118
5.5 Conclusie	136

6	'Toolkits' en het technologisch systeem in het Midden-Neolithicum van Schipluiden <i>A.L. van Gijn</i>	141
6.1	Introductie	141
6.2	De steekproef en de toegepaste methode van onderzoek	141
6.3	De <i>toolkits</i>	142
6.4	Conclusie	153
7	Romeinse nieuwbouw in de Harnaschpolder <i>T.A. Goossens</i>	159
7.1	Inleiding	159
7.2	Vergelijkend onderzoek van nederzettingen	160
7.3	Beschrijving van vijf nederzettingsgebieden	161
7.4	Overeenkomsten en verschillen in de bewoning	183
7.5	Typologie van de nederzettingen	187
7.6	Conclusie	192
8	Het inheems-Romeinse landschap in de Harnaschpolder <i>H. van Londen</i>	195
8.1	Inleiding	195
8.2	Romeinse landinrichting	197
8.3	AHR: uitsnede uit een Romeins Cultuurlandschap	201
8.4	Harnaschpolder en de regio	212
9	Romeins aardewerk in rurale context <i>J. de Bruin</i>	217
9.1	Inleiding	217
9.2	Aardewerkindeling	217
9.3	Stand van het onderzoek	224
9.4	De verspreiding van gedraaid aardewerk in het onderzoeksgebied	228
9.5	Het standaard aardewerkassemblage	231
9.6	Afwijkingen ten opzichte van de standaard aardewerkassemblage	231
9.7	Vergelijking met MAC, Scheveningseweg en Ockenburgh	233
9.8	Synthese	235
	<i>Aanbevelingen voor vervolgonderzoek</i>	237
	Bijlage 1: Overzicht van aardewerktypen in de zes nederzettingen uit het onderzoeksgebied en de Scheveningseweg en Ockenburgh	239
10	'Speciale' kuilen op vindplaats AHR02 <i>L.L. Therkorn & E.A. Besselsen</i>	243
10.1	Inleiding	243
10.2	De kuilen van vindplaats AHR02	246
10.3	Discussie	249
10.4	Conclusie: theorie, ritueel en materiaal	254
11	Het middeleeuwse landschap en de Hof van Delft <i>E.J. Bult & J.M. Koot</i>	261
11.1	Inleiding	261
11.2	Bewoningsgeschiedenis	261
11.3	Hofstructuren in Holland	262
11.4	De eerste bewoningsperiode (10e eeuw – ca. 1135)	269
11.5	De tweede bewoningsperiode (ca. 1135 – 1200)	280
11.6	De derde bewoningsperiode (vanaf het laatste kwart van de 12e eeuw)	294
11.7	Samenvatting en conclusies	298

12	Tussen hond en mens	305
	<i>J. van Dijk en J.T. Zeiler</i>	
12.1	Inleiding	305
12.2	(Historische) functies van honden	305
12.3	Honden in archeologische context	309
12.4	Discussie	314
13	Waterbeheer in Delfland tot de 15e eeuw	321
	<i>J.P. Flamman</i>	
13.1	Inleiding	321
13.2	Drie thema's	321
13.3	Informatiebronnen	322
13.4	Steentijd	324
13.5	Metaaltijden	327
13.6	Romeinse tijd	330
13.7	Middeleeuwen	334
13.8	Conclusie	339
14	Het AHR-project: archeologische monumentenzorg en duurzame ontwikkeling	345
	<i>J.P. Flamman en H. van Londen</i>	
14.1	Inleiding	345
14.2	Drie perspectieven op behoud van het bodemarchief	346
14.3	Behoud in situ	349
14.4	Selectie: sturing op samenhang	353
14.5	Erfgoed en het hedendaagse gebruik	356
14.6	Afsluiting	364
15	Naar een nieuw onderzoekskader. Een inhoudelijke evaluatie van de archeologische monumentenzorg binnen het AHR-project	369
	<i>E.A. Besselsen</i>	
15.1	Inleiding	369
15.2	Methode van evaluatie	369
15.3	Het ontstaan en de kaders van de Projectgroep Archeologie AHR	371
15.4	Beschrijving van de resultaten	375
15.5	Succes- en faalfactoren	384
15.6	Aanbevelingen voor toekomstig onderzoek	387
	Literatuur	393
	DVD-bijlage	
	– Convenant	
	– Ontwerpen	
	– Rapporten	
	– Gegevens	
	– Specificaties	

5 Delfland: een fijschalige kijk op het neolithisatieproces

L.P. Louwe Kooijmans

5.1 Aanloop

In geologisch en archeologisch opzicht neemt Delfland een bijzondere plaats in binnen het Hollandse kustgebied. Allereerst is dit het deel waar de uitbouw van de kustlijn het vroegste begon, waardoor in de ondergrond de oudste kustafzettingen bewaard zijn gebleven. Ten tweede zijn – ingebed in die afzettingen – de overblijfselen van een hele reeks woonplaatsen uit de prehistorie gevonden, weliswaar niet de oudste van geheel West-Nederland, maar wél van het kustgebied. Bovendien zijn maar liefst drie van die woonplaatsen grootschalig en op moderne wijze onderzocht, waardoor wij over een gedetailleerd beeld beschikken van het toenmalige landschap én van de mensen die daarin woonden.

Al die kennis is *an und für sich* natuurlijk zeer de moeite waard, maar die heb ik niet centraal gesteld in deze bijdrage. Ik wil me richten op een heel specifiek probleem: dat van de grote verschillen tussen de gedocumenteerde woonplaatsen, waar we feitelijk grote overeenkomsten verwachten: de intersite-variabiliteit. Hoe die te begrijpen? Landschap, cultuur, ouderdom en site-functie lijken uniform, of zijn er toch subtiele verschillen die tenminste een deel kunnen verklaren? De aanzienlijke verschillen in voedselvoorziening, nederzettingsorganisatie en dodenverzorging reflecteren een grote mate van lokale keuzevrijheid en handelen: verschillen in *practice* in de zin van Bourdieu.¹ Het begrip *practice* wordt hier niet betrokken op de individu, maar op de lokale (nederzetting)groep, hetgeen te legitimeren is door aan te nemen dat een leidend persoon in een dergelijke kleine gemeenschap richtinggevend is geweest bij de te maken keuzes. De sites illustreren dat de neolithisering niet iets is wat de mensen overkwam, maar de resultante van (zeer) kleinschalige keuzes en interactieprocessen.

De situatie in Delfland lijkt ideaal voor de toetsing van dat principe in de neolithische tijd, door de beschikbaarheid van hoogwaardig gedocumenteerde, gelijkwaardige woonplaatsen, maar er is één belangrijke handicap en dat is de sterke landschapsdynamiek van het kustgebied, waardoor iedere locatie en iedere tijd zijn eigen levenscondities kende. Daaraan moet dus speciale aandacht worden besteed.

5.2 Context

5.2.1 Sites en culturen

Sedert het begin van de prehistorische archeologie werd in Nederland stap voor stap invulling gegeven aan het Neolithicum, met een duidelijke intensivering in de laatste decennia, waarvan de verschillende versies van mijn beruchte 'ballonnenschema' getuigen.² Het locale werd gebruikt als representatief voor het grote geheel en als bouwsteen voor de *grand narrative* van het proces van de neolithisering, de overgang van de maatschappij van jager-verzamelaars naar die van de gezeten boeren. Het grote 'Gat van Nederland' tussen de bandkeramiek en de hunebedden werd op basis van opgegraven sites grotendeels gedicht. Een belangrijke – zo niet de belangrijkste – bijdrage daaraan werd geleverd door de woonplaatsen in de

1 Bourdieu 1977.

2 Eerste versie: Louwe Kooijmans 1976, fig.2.

wetlands van het lage westen van het land, zoals Hekelingen en Vlaardingen, Swifterbant en Hazendonk, Hoge Vaart en Hardinxveld-Giessendam, Ypenburg en Schipluiden.³ Verschillen tussen sites werden verklaard door verschillen in ouderdom, in landschappelijke ligging, in 'cultuur', door seizoenen van bewoning en site-functie in een gedifferentieerd nederzettingssysteem.

Andere verschillen kregen weinig aandacht of werden weggemasseed, maar zij sprongen ook niet erg in het oog in het naar tijd en plaats toch heel veelvormige gegevensbestand.

Nu beseffen we al geruime tijd terdege dat ook de prehistorische mensen geen robots zijn geweest, die alleen maar op stereotiepe wijze uitvoering of uitdrukking gaven aan de regels die in hun samenleving golden, maar mensen van vlees en bloed, met een eigen wil en voorkeuren, die binnen de geldende marges keuzen maakten. Door de beperkingen van de archeologische documentatie is daarvan in het algemeen op site-niveau weinig te zien en herkennen we vooral de culturele samenhang. Het geconcentreerde en intensieve onderzoek in Delfland verschaft evenwel de condities, waaronder wij enig zicht kunnen krijgen op deze factor van keuzevrijheid in de uitvoeringspraktijk.

Het gaat om een viertal goed onderzochte woonplaatsen in een klein deellandschap, binnen het betrekkelijk korte tijdsbestek van circa vier eeuwen (3800-3400 v.Chr.)⁴ en uit één, goed gedefinieerde culturele context. Bovendien zijn er ruim voldoende argumenten om alle sites te interpreteren als vaste woonplaatsen van complete huishoudens. De sites hebben dus dezelfde basisfunctie gehad, eventueel functioneel onderscheid speelt dus geen rol. De belangrijkste factoren, die bepalend zijn voor de verschillen tussen woonplaatsen zijn dus constant. Door de *wetland*-condities is in dit geval de informatiewaarde hoog: de sites zijn afgedekt en dus als het ware 'verzegeld' aan ons overgeleverd, met inbegrip van gedifferentieerde gegevens over landschap en voedselvoorziening op basis van organisch materiaal. Eens te meer realiseren we ons dat juist *wetland sites* de basis vormen om tot de beantwoording van fundamentele vragen te komen.⁵ *Last but not least* zijn die sites recentelijk opgegraven volgens moderne standaarden. Een belangrijk probleem is evenwel dat kleine verschillen in ouderdom van belang kunnen zijn, gezien de hoge landschapsdynamiek.

Vóór we ons richten op de overeenkomsten en verschillen van de betreffende woonplaatsen is het nuttig eerst iets te weten van de culturele en landschappelijke context van de sites: hun positie binnen het Neolithicum en hun situering in de kuststrook.

5.2.2 Culturele context

Neolithicum

Het begrip 'Neolithicum' is een verzamelnaam voor prehistorische gemeenschappen met een aantal gemeenschappelijke kenmerken. Oorspronkelijk was dat het bezit van geslepen stenen bijlen. Al spoedig werd dat enkelvoudige kenmerk uitgebreid met het maken van aardewerk, het wonen op vaste woonplaatsen en een bestaan gebaseerd op het produceren van het voedsel door middel van akkerbouw en/of veeteelt. Eenmaal gedefinieerd, bleek dit *Neolithic package* echter geen onverbreekelijke eenheid te zijn, maar bleken er allerlei 'randverschijnselen' te bestaan, hetgeen leidde tot het voorstel van een polythetische definitie.⁶ Uiteindelijk werd in het algemeen 'landbouw' als hét kenmerk opgevat, totdat Ian Hodder ons overtuigde dat wij het begrip 'domesticatie' niet eng moesten beperken tot gewassen en dieren.⁷ Nee, alle veranderingen die tezamen het Neolithicum onderscheidten van de voorafgaande periode waren niets minder dan de consequenties van een veranderde, nieuwe mentaliteit. Die had overigens waarschijnlijk al

3 Louwe Kooijmans 1993, id. & Jongste 2006, hoofdstuk 27.

4 Alle dateringen in dit artikel zijn gebaseerd op gecalibreerde ¹⁴C-dateringen.

5 O'Sullivan & Van de Noort 2006.

6 Clarke 1968.

7 Hodder 1990.

veel oudere wortels, maar kwam pas in de 'neolithische revolutie' tot volle expressie. In plaats van *in* de natuur te leven, richtte men zijn eigen leefwereld in met daarin centraal het huis (*domus*) en de nederzetting, in contrast met de omringende wilde natuur (*agrius*). Op een hoog abstractieniveau kan je stellen dat deze oppositie tussen het getemde en gecontroleerde tegenover het wilde en oncontroleerbare de *structuur* van de neolithische samenleving vormde in de klassieke zin volgens het structuralisme van Levi-Strauss. Als we het over neolithisering hebben, moeten we dus niet alleen nagaan hoe het met de voedselvoorziening was gesteld, omdat dat maar één aspect is van de wijze waarop men zijn leven inrichtte. De materiële uitrusting (aardewerk, bijlen) is evenzeer van belang en vooral de wijze waarop men woonde en de nederzetting inrichtte.⁸ Zo zien we de drie elementen van het oude 'neolithische pakket' weer terug, niet meer als losse, op zichzelf staande elementen, maar als aspecten van het hogere begrip van de ontwikkeling van een *domestic way of life*. Daarboven staat dan als vierde de nieuwe mentaliteit en ideologie van de gemeenschap.

Deze nieuwe levenswijze werd omstreeks 5300 v.Chr. in het uiterste zuiden ons land geïntroduceerd vanuit Centraal Europa. Vervolgens breekt er een periode aan waarin de inheemse bevolking verder noordelijk zeer geleidelijk, over een periode van globaal twee millennia de nieuwe verworvenheden in de eigen levenswijze incorporeert in een traject Laat-Mesolithicum, Swifterbant-cultuur, Hazendonk-groep. In het algemeen wordt verondersteld dat de bevolking in deze tijd meer sedentair werd, in aantal toenam en zich daardoor sociaal meer differentieerde. Welke positie nam de lokale gemeenschap in Delfland in dit veranderingstraject in?

Hazendonk-groep

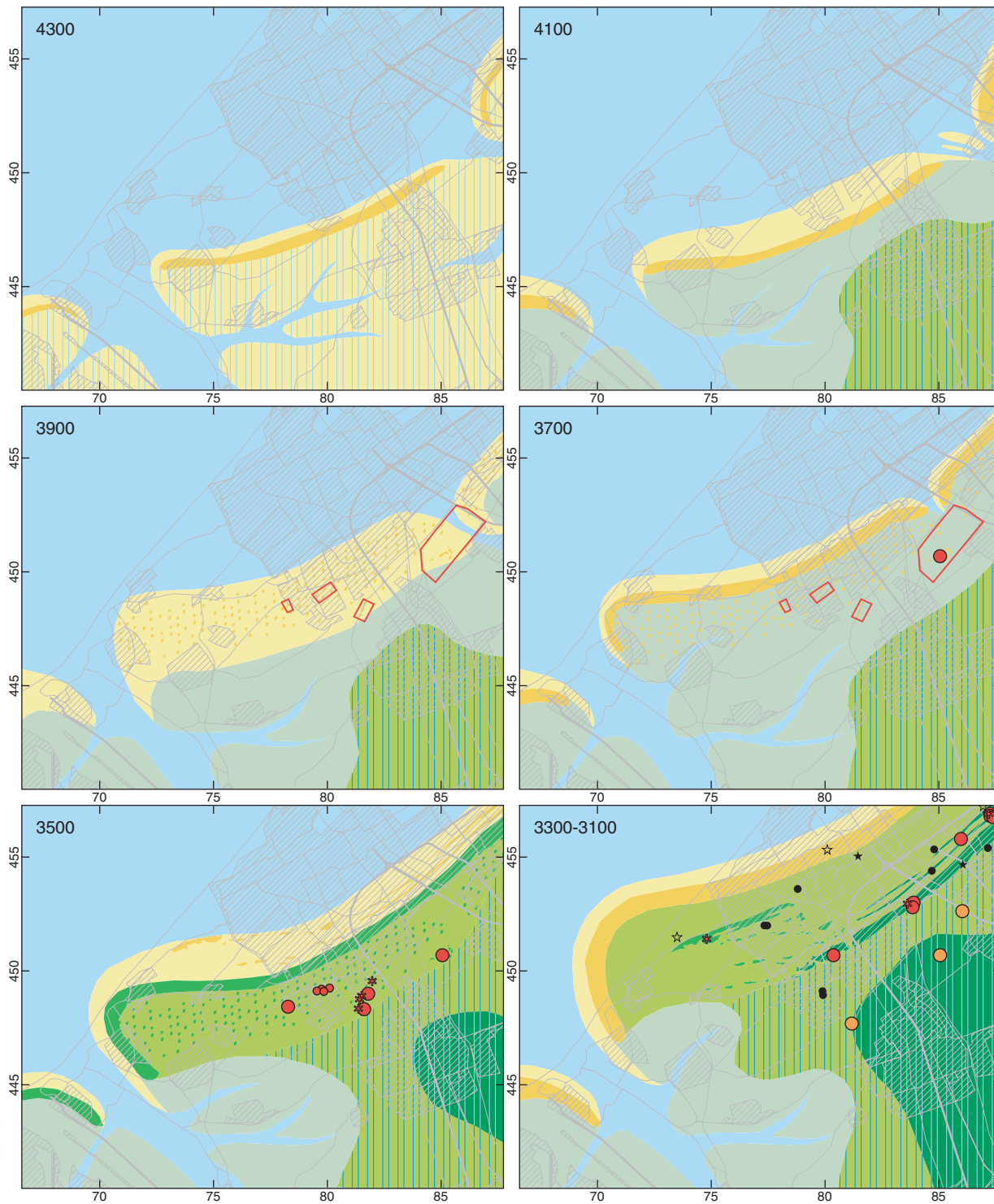
De neolithische woonplaatsen in Delfland behoren alle tot de zogenaamde Hazendonk-groep.⁹ Dat is een culturele eenheid aan het einde de Swifterbant-cultuur en – voor zover we nu overzien – beperkt tot het zuidelijk deel daarvan, met een uitloop in Nederlands en Belgisch Limburg. De dateringen, met name die van de Hazendonk-stratigrafie, laten zien dat deze groep beperkt is tot de relatief korte periode 3800-3400 v.Chr. Er is op sommige plaatsen sprake van langdurige continuïteit van het gebruik van sommige locaties, die al deze cultuurfasen van Laat-Mesolithicum tot Hazendonk-groep omvat, hetgeen een indicatie vormt voor een grote maatschappelijke continuïteit. Dat geldt speciaal voor de zogenaamde donken (oude rivierduinen) in de Alblasserwaard, met name voor de Hazendonk. Die continuïteit is ook gereflecteerd in de zeer overeenkomstige contactnetwerken van de laat-mesolithische groep te Hardinxveld en de Hazendonk-groep van Schipluiden, bijna 2000 jaar later.¹⁰ Het is ook duidelijk dat men in die tijd al sinds mensenheugenis vertrouwd was met het leven in de delta en dat de kolonisatie van Delfland slechts een uitbreiding van die bewoning naar een nieuw landschap is geweest.

Kenmerken van de Hazendonk-groep zijn allereerst een weliswaar eenvoudige, maar toch heel eigen en goed te karakteriseren aardewerkstijl. Die wordt gecombineerd met een tweeledige vuursteentraditie; naast een eenvoudige afslagindustrie beschikte men over een *tool kit* op van ver aangevoerde grondstof, die nauw verwant is aan die van de Michelsberg-cultuur. In het neolithisatieproces neemt de Hazendonk-groep in geografische zin een tussenpositie in tussen de Michelsberg-cultuur van de zuidelijke lössgordel en het (onbekende) late Swifterbant van de noordelijke zandgronden. In chronologische zin staat Hazendonk tussen de 'klassieke fase' van de Swifterbant-cultuur, rond 4000 v.Chr., en de Vlaardingengroep.

⁸ Amkreutz 2006.

⁹ Louwe Kooijmans 2006; Amkreutz & Verhart 2006.

¹⁰ Louwe Kooijmans 2001b.

opgraving	rietgrasland	nederzetting
zee	rietmoeras	activiteitsplaats
wad	duinstruweel	vuursteenvondst
strand	broekbos	burenbij
duin	loofbos	bijl, overig
kwelder		

Afb. 5.1 Genese van het kustgebied van Delfland tussen 4300 en 3300-3100 v. Chr. in zes stappen. De rode kaders corresponderen (van west naar oost) met afbeeldingen 5.5, 5.2, 5.7 en 5.6. Oranje stippen: Vlaardingen 1a.

De Hazendonk-groep bevindt zich in een gevorderde fase van het neolithisatieproces en ik wil straks de hoofdkenmerken daarvan dan ook als leidraad nemen in de vergelijking van de woonplaatsen. Eerst echter een nadere omschrijving van de landschappelijke ontwikkelingen en de bewoningscondities.

5.2.3 Landschappelijke context

De genese van de kuststrook

Bij de snelle zeespiegelstijging in de eerste helft van het Holoceen werd de kustlijn steeds verder oostwaarts gedrongen, wat betekent dat de oudere kustafzettingen telkens werden omgewerkt, inclusief de eventuele sporen van bewoning daarop. Op een gegeven moment kwam de kustlijn tot stilstand. Vanaf die tijd keerde het proces om en bouwde de kust zich steeds verder zeewaarts uit. Dat heeft te maken met verschuivingen in het complexe evenwicht tussen zandaanbod aan de kust, de opvulling van de bekkens daarachter en de steeds verder afnemende zeespiegelstijging. Het is een buitengewoon interessant proces, waarvan hier evenwel alleen de resultaten van belang zijn.¹¹ Wij beperken ons hier tot de ontwikkelingen in een klein deel van het kustgebied.

Ontstaan en landschap van Delfland 4300-3300 v.Chr.

Lange tijd is gedacht dat de lange lijn van Oude Duinen vanaf Poeldijk in het Westland tot aan Voorschoten de 'kustomkering' vertegenwoordigt en dus de oudst bewaard gebleven strandwal is, met een datering omstreeks 3800 v.Chr. Meer dan twintig jaar geleden leidde evenwel de studie van diepe ontsluitingen van de ondergrond – met name in het tracé van de verlenging van de A4 in de Plaspoelpolder bij Rijswijk – tot het inzicht dat de uitbouw van de kustlijn in Delfland al een aantal eeuwen eerder is begonnen.¹² Dat dit niet eerder is opgemerkt, komt doordat de kust- en strandafzettingen bij de toenmalige lage zeestand op zó'n laag niveau zijn afgezet dat zij geheel met 2-3 m dikke jongere afzettingen zijn overdekt en dus niet aan het oppervlak zichtbaar zijn. We moeten ons ook realiseren dat het niet eenvoudig is om afzettingen met verschillende facies (strand, kust, laag wad) in de grondboor te onderscheiden. Dankzij een aantal opeenvolgende geologische en archeologische studies in het afgelopen decennium¹³ is het nu mogelijk de landschapsontwikkeling en bewoning van het kustgebied van Delfland in die cruciale fase te volgen in stappen van twee eeuwen (afb. 5.1). Voor die beschrijving gaan we allereerst uit van de dateringen voor de opeenvolgende strandwallen, dateringen die in de komende jaren door de toepassing van de OSL-methode overigens stellig zullen worden verfijnd, zodat het hier gepresenteerde beeld zal moeten worden genuanceerd. Ten tweede vormden twee gedetailleerde paleo-ecologische studies als het ware de ankerpunten, waartussen het verhaal van de kustontwikkeling is opgehangen: Schipluiden-Harnaschpolder voor de beginfase en het onderzoek van Voorschoten-Boschgeest voor de eindfase.¹⁴ Waar directe gegevens ontbreken, is geïnterpoleerd, uitgaande van een natuurlijke zonering van het kustlandschap van west naar oost: strand, duinen, oude kustafzettingen en een uitgestrekte kustvlakte ten oosten daarvan. Voor de bewoningsgegevens is een reeks van systematische ingangen beschikbaar.¹⁵ Deze zijn aangevuld met persoonlijke informatie, met name over de recente vondsten.

De oudste strandwal in Delfland is gedateerd rond 4350 v.Chr. (afb. 5.1a). Stukken daarvan liggen onder de huidige A4 en onder Ypenburg, tussen het Maas-etuarium in het zuiden en een zeegat in het noorden, waarin de zogenaamde Rijswijk-Zoetermeer-zanden werden afgezet. Deze strandwal schermde een waddenzee in de kustvlakte af van de open Noordzee. Aan de

11 Beets et al. 2000.

12 Van der Valk 1992, 1996.

13 De Mulder et al. 1983; Van der Valk 1992, 1996; Cleveringa 2000; Mol 2006.

14 Resp. Louwe Kooijmans & Jongste 2006 en Groenman-van Waateringe et al. 1968.

15 Louwe Kooijmans 1974; Van Heeringen 1983; Van Veen & Waasdorp 2000; de Archeologische Kronieken van Zuid-Holland sedert 1975 onder redactie van de opeenvolgende provinciaal-archeologen en de landelijke database Archis.

vindplaats		afmetingen duin (in m)	hoogte in m t.o.v. NAP	documentatie
Wateringen	4	45 x >60	-3,5	opgraving
Wateringse Veld	5	35 x >50	-3,5	booronderzoek
	6	30 x 50 (140?)	-2,8	booronderzoek
	7	40 x 80 (190?)	-3,0	booronderzoek
	8	40 x >60	-3,2	booronderzoek
Schipluiden	1	50 x 120	-3,0	opgraving
	2	>100 x 380	-3,5	partiële opgraving
Ypenburg		150 x 750	-2,4	opgraving

Tabel 5.1 Delfland, maten van duinen, circa 3700 v.Chr.

zeezijde ervan vormde zich vervolgens een enkele kilometers brede strandvlakte, aan de achterzijde werden bij hoogwater overspoelingsafzettingen (*wash-over deposits*) afgezet (afb. 5.1b).¹⁶ Vanaf de kustlijn werd zand over deze vlakte geblazen, in de vorm van vlakke, vrije duinen (afb. 5.1c). Van deze, in het algemeen relatief kleine, maar voor de bewoning zeer belangrijke landschapselementen hebben we maar een beperkt overzicht, omdat ze verborgen liggen in de ondergrond. Naast de incidentele waarnemingen zijn zij feitelijk alleen in kaart gebracht in drie fijnmazige detailkarteringen, waarvan twee rond opgravingen: Wateringse Veld, Ypenburg en Schipluiden.¹⁷ De duinen blijken wijdverbreid te zijn, maar ook nogal geïsoleerd te liggen en niet meer dan 5 á 7 % van het landschap te hebben uitgemaakt. Zij zijn heel vlak en laag, enkele tientallen meters breed en slechts 1 á 2 m hoog. Ze hebben een langgerekte vorm en een oriëntering tussen west-oost en zuidwest-noordoost, parallel aan de overheersende windrichting, zodat we van lengteduinen kunnen spreken. In het westen – Wateringen en Wateringse Veld – zijn zij relatief klein, 30-40 m breed (afb. 5.2, 5.5). Meer naar het oosten – Schipluiden, Ypenburg – zijn zij groter, culminerend in het duin van Ypenburg (100 x 750 m, afb. 5.6; tabel 5.1). Gezien het beperkte aantal waarnemingen is het niet goed mogelijk dit patroon te veralgemenen. Het feit dat er in het westen bij Wateringen 4 nogal kleine (in ons oordeel ongunstige) duinen voor bewoning zijn uitgekozen, kan evenwel gezien worden als een teken dat gunstiger sites daar niet voorhanden waren. Deze opmerkelijk vlakke en lage duinvorm kennen we niet uit het huidige kustgebied, hetgeen te maken zal hebben met de verschillen in condities aan de huidige kust en die van neolithisch Delfland.

In het begin had de zee nog vrij toegang tot deze vlakte, maar omstreeks 3800-3700 v.Chr. (afb. 5.1d) moet zich langs de kust wederom een strandwal hebben gevormd met daarop lage kustduinen die de vlakte van de zee afschermden. Dat is de bekende lijn van Poeldijk naar Voorschoten. Het onderzoek in Schipluiden wees uit dat het zoute water desondanks nog regelmatig de vlakte binnendrong. Daarvoor kijken we in de eerste plaats naar het estuarium van de Maas, ten zuiden van ons gebied, maar de opties van influx uit de Rijnmond in het noorden of via onderbrekingen in de strandwal (sluiften) staan open. Ondanks de zeespiegelstijging vindt daarna verzoeting plaats van het achterland dankzij de verzanding van de kustlijn, de sluiting van het zeegat van 'Rijswijk-Zoetermeer' en mogelijk een vernauwing van de Maasmonding. De oude kustvlakte is dan voor de mensen van de Hazendonk-groep gedurende enige eeuwen een begaanbaar en aantrekkelijk 'eiland' tussen de kust en de uitgestrekte moerassen in het oosten, en tussen de estuaria van de Maas en Rijn in het zuiden en het noorden, met daarin de duinen als niet zo hoge maar wel droge vestigingsplaatsen. De bewoning kwam ten einde door een algehele verdrassing omstreeks de overgang van de Hazendonk- naar de Vlaardingengroep, circa 3350 v.Chr. (afb. 5.1e). Er zijn geen sporen of resten die wijzen

¹⁶ Mol 2006.

¹⁷ Resp 0,3, 1,0 en 3,5 km² groot; Oude Rengerink 1996; Cleveringa 2000, 30; Mol 2006.

op bewoning aan de kust zelf, maar vondsten uit de woonplaatsen in het meer beschutte achterland wijzen er wel op dat die kustlijn toch incidenteel werd bezocht.

Er wordt dan ten derde male, weer verder westwaarts, een complex van strandwallen gevormd, die van Den Haag, waarop onder meer het Binnenhof en het Haagse Bos zijn gelegen (afb. 5.1f). ¹⁴C-dateringen van schelpdoubletten laten zien dat dit 3400-3100 v.Chr. de kustlijn is geweest en het verhaal herhaalt zich dan. De afgesloten strandvlakte verzoet en verandert in moerassig grasland, geschikt voor het weiden van vee. De oude strandwal van Poeldijk-Rijswijk-Voorschoten, met de daarop gelegen Oude Duinen raakt begroeid met loofbos en moet geschikt zijn geweest voor akkerbouw.¹⁸ Kennelijk werden de zoute invloeden van de zee daar niet meer gevoeld en spoedig zullen mensen van de Vlaardingen-cultuur er hun woonplaatsen inrichten. De alleroudeste strandvlakte en zijn duintjes, nog verder naar het oosten, verdwijnt onder het veen, waarvan de vorming vervolgens over vele eeuwen gelijke tred zal houden met de stijging van het waterniveau. De oude woonplaatsen daar zijn dan al enige tijd verlaten. Zoals het er nu naar uitziet, is er geen sprake van continuïteit van bewoning, dus niet van verplaatsing van de nederzettingen naar meer westwaarts gelegen locaties, doch eerder van een hiaat. Nieuwe vondsten kunnen dat beeld echter altijd wijzigen. Wij constateren in deze periode een vergelijkbare relatie tussen de landschapsgenese en de bewoning, met die welke we eerder in de Hazendonk-tijd veronderstelden, alleen werd er niet op vrije duinen in de vlakte gewoond, maar op de duinen van de oude strandwal.

De uitbreiding van de kust met stranden en duinreeksen zet zich na 3300 v.Chr. gewoon voort en ook de opvolgers van de Vlaardingen-gemeenschappen zullen op een vergelijkbare wijze van die nieuwe landschappen profiteren, maar dat valt buiten het thema van deze bijdrage.

5.3 Het Neolithicum in Delfland

5.3.1 De sites

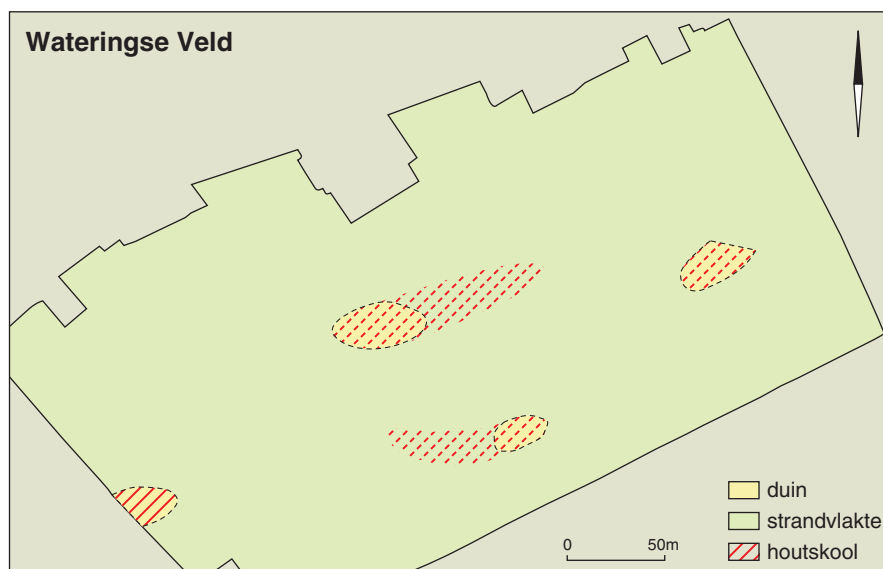
In Delfland zijn door de verkenning en archeologische begeleiding van grootschalige bodemingrepen tot nu tot zes plaatsen met sporen van bewoning uit de periode rond 3500 v.Chr. gevonden, waarbij in een aantal gevallen diverse locaties of 'subsites' konden worden onderscheiden.

De eerste vindplaats werd ontdekt in 1984 bij een intensieve verkenning van het wegcunet voor de verlenging van de A4 in de Plaspoelpolder, vanaf het knooppunt Ypenburg naar Rijswijk-West, door de geoloog-amateurarcheoloog Bert van de Valk. In een gyttja-achtige laag, gevormd in een natuurlijke depressie naast een laag duintje, trof hij een aantal botten en stukken steen aan, waarvoor geen natuurlijke verklaring was te geven. In een concentratie grint op de bodem van een Duinkerken I-geulvulling vond hij bovendien een kleine, gebroken vuursteenkrabber, kennelijk in secundaire ligging als gevolg van erosie van een veel oudere, neolithische site.¹⁹ De plaats was vrijwel geheel verstoord door de wegaanleg. In retrospectief vallen de overeenkomsten op met Schipluiden, zij het waarschijnlijk met een geringere vondstdichtheid. Negen jaar later werd de A4 verder doorgetrokken en doorsneed in de Hoekpolder opnieuw enkele duinen. Eén ervan (locatie 4) was geheel verdwenen en van de bewoning erop resteerden alleen de onderkanten van de vullingen van een paar waterkuilen langs de voormalige duinvoet. Op een ander duin (locatie 1) kon in het wegtalud een strook van een woonplaats worden opgegraven. Op een derde plaats (locatie 2) werd slechts een enkele waarneming gedaan. Over de omvang van duin en woonplaats zijn geen uitspraken te doen wegens de beperkte omvang van de opgraving.²⁰

¹⁸ Groenman-van Waateringe et al. 1968.

¹⁹ Van der Valk pers. meded. Zie Van der Valk 1996, echter zonder referentie naar de archeologische vondsten, die in die context niet relevant leken. De krabber is afgebeeld in Koot & van der Have 2001 p. 13. Deze bijzondere ontdekking werd niet in de *Kroniek* vermeld maar wel (in 1989) in *Archis* opgenomen.

²⁰ Koot 1994.

Afb. 5.2 Detailkartering van een circa 8 ha grote uitsnede van het duinlandschap in de strandvlakte ter plaatse van het Wateringse Veld, met vier kleine, niet bewoonde maar wel voor onbekende doeleinden gebruikte duintjes. Schaal 1:4000.

In 1994 werd wederom een duin met bewoning ontdekt, ditmaal bij een verkenning door middel van grondboringen in het tracé van een rondweg rond Wateringen. In 1995 vond daar een opgraving plaats, waarbij een volledig ongestoorde kleine woonplaats – een betrekkelijk kortstondig gebruikte *single house site* – geheel kon worden gedocumenteerd (afb. 5.5). Door kassen was echter een deel van het duin niet toegankelijk. Ter onderscheiding van andere vindplaatsen (uit de ijzertijd) wordt de site aangeduid als Wateringen 4.²¹ Weer een jaar later werd een 25 ha groot deel van het Wateringse Veld, tussen Rijswijk en Wateringen 4, door middel van grondboringen verkend en ook daar bleken betrekkelijk kleine duinen te liggen, vier in getal (locaties 5-8), alle met een door fijn verdeelde houtschool zwart gekleurde top. Afgezien van één vuursteentje ontbreken vondsten, maar dat is inherent aan zo'n verkenning.²² In 1996 werden in alle vier sites opgravingen uitgevoerd, waarbij moest worden vastgesteld dat de duinen wel gebruikt zijn geweest, maar niet bewoond. Alleen op locatie 6 werden enkele grondsporen vastgesteld en wat vondsten gedaan.²³ Daarmee kwam het aantal vindplaatsen op negen stuks. Alleen Wateringen 4 verschaftte echter een compleet nederzettingsbeeld en stond daarmee model voor de neolithische bewoning van Delfland. Daarin zou echter al snel verandering komen.

Nieuwe woonplaatsen werden ontdekt bij de grondwerkzaamheden ten behoeve van de grote nieuwbouwwijk ter plaatse van het vroegere militaire vliegveld Ypenburg in 1997. Daar werd een groot duincomplex gekarteerd, met uitgebreide, maar verspreid gelegen, sporen van bewoning. Over een periode van vier jaar werd ongeveer 4 ha. opgegraven, met daarbinnen een zevental paalclusters met geassocieerde (water)kuilen en een spectaculair grafveld (afb. 5.6). Het oostelijke deel van het duin is door latere erosie verdwenen. Het gebruik van het terrein als militair vliegveld had plaatselijk ernstige verstoring tot gevolg, met name van de top van het duin, overigens naar het schijnt zonder ernstige aantasting van de archeologische patronen.²⁴

Tot slot dan, voorlopig, werd bij de verkenning van het terrein voor de nieuwe afvalwaterzuiveringsinstallatie voor de Haagse Regio in de Harnaspolder een woonplaats vastgesteld, in de uiterste noordoek van de voormalige gemeente Schipluiden, niet ver van de sites in de Hoekpolder. Deze werd in 2003 in zijn geheel opgegraven, uitgezonderd een mogelijk kleine voortzetting onder de snelweg A4. Het is – in tegenstelling tot beide andere woonplaatsen – een compacte nederzetting met een hoge vondstdichtheid, die het gehele duin tot

²¹ Raemaekers et al. 1997.

²² Oude Rengerink 1996. *De boormonsters van het intensief gebruikte terrein te Schipluiden bevatten veel meer archeologische indicatoren.*

²³ *Archeologische Kroniek van Zuid-Holland over 1996.*

²⁴ Koot et al. 2008.

aan de randen én de zone daarbuiten intensief benutte over een periode van ruim twee eeuwen. Het duin is in een latere erosiefase afgetopt, waarbij wel de cultuurlaag is verdwenen, maar het sporenvak niet is aangetast.²⁵ Direct ten noorden van dit duin werd door middel van boringen een tweede, veel groter duin aangetoond, met zeer spaarzame archeologische resten, maar wel met een zwarte 'cultuurlaag', vergelijkbaar met de duintjes van het Wateringse Veld. Locatie 4 van Rijswijk-A4 overlapt met dit duin.

5.3.2 De kwaliteit van de sites

Er zijn in Delfland nu zes plaatsen (met 18 locaties of subsites) bekend met sporen van bewoning die in een aantal gevallen op basis van vondstmateriaal en ¹⁴C-dateringen tot de Hazendonk-groep kunnen worden gerekend en in de andere gevallen op basis van de exact vergelijkbare stratigrafische positie en diepteligging. Wij beperken ons hierna voornamelijk tot de drie opgegraven woonplaatsen, maar zullen incidenteel ook naar de andere sites refereren. De drie nederzettingsterreinen zijn praktisch gelijk in ecologische setting en ouderdom, dat geldt ook voor een aantal technische randvoorwaarden. Zij zijn alle drie kort na de bewoning afgedekt door jongere afzettingen. Daardoor zijn zij niet verontreinigd, niet verstoord en zijn ook de oorspronkelijke ruimtelijke patronen gefossiliseerd. Bovendien zorgden de *wetland*-condities ervoor dat organisch materiaal de tand des tijds had doorstaan, niet alleen zoölogisch maar ook botanisch materiaal. Zij zijn alle op een vergelijkbare wijze, grotendeels of geheel, opgegraven (vondsten werden per vierkante meter verzameld) en gedocumenteerd en in alle drie de gevallen is een hele reeks specialistische analyses uitgevoerd. Helaas was geen van de sites compleet toegankelijk of gevrijwaard van latere verstoringen.

5.3.3 Chronologie

Eventuele ouderdomsverschillen tussen de diverse woonplaatsen in Delfland zijn voor de vergelijking natuurlijk van wezenlijk belang, zowel vanwege de landschapsdynamiek, als vanwege culturele veranderingsprocessen, met name de neolithisering. Gelukkig beschikken we over een aantal onderling gekoppelde dateringssystemen voor de sites.

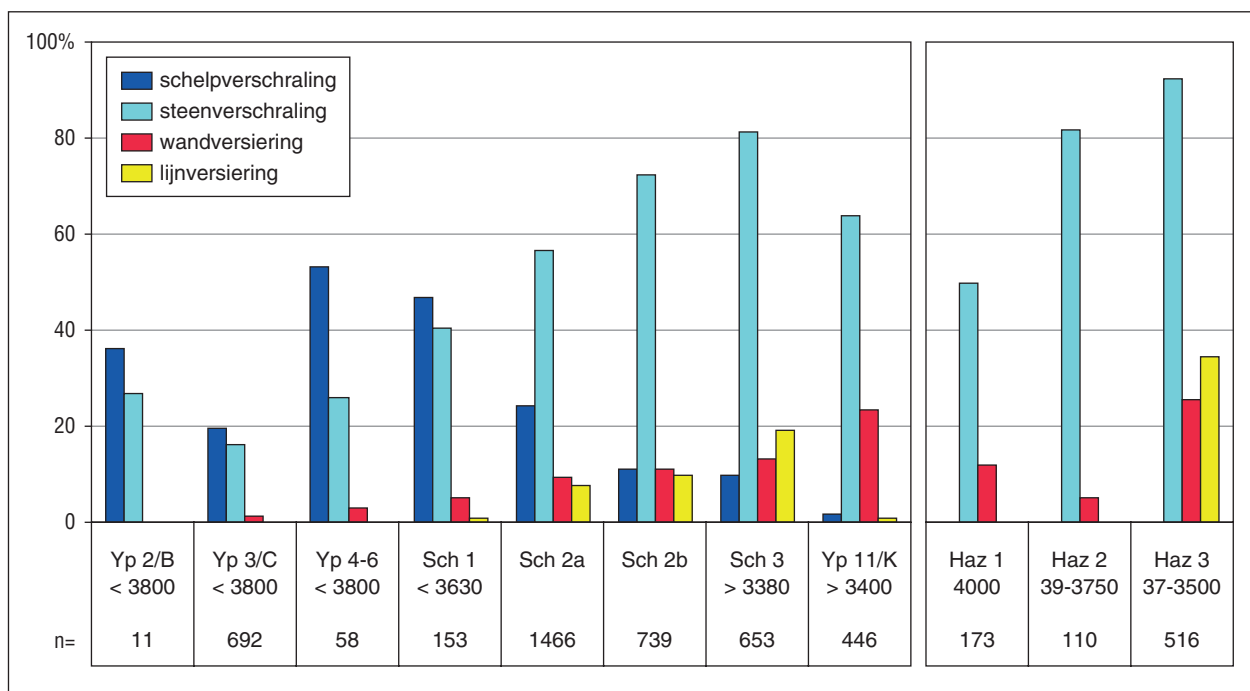
Allereerst zijn zij geologisch ingekaderd tussen de vorming van de strandvlakte en afdekking van de duinen onder invloed van de stijging van de zeespiegel, een periode die ruwweg (het grootse deel van) het vierde millennium voor Chr. bestrijkt, maar dat is voor ons doel natuurlijk te globaal.

Ten tweede behoren zij alle aardwerktypologisch tot de Hazendonk-groep, die door middel van de Hazendonk-sequentie betrouwbaar gedateerd is tussen 3800 en 3400 v.Chr., respectievelijk de einddatering van het voorafgaande Swifterbant-complex in niveau 2 en het begin van het opvolgende Vlaardingen-complex. De ¹⁴C-ouderdommen van de Delfland-sites vallen alle binnen deze range, met één mogelijke uitzondering. Op basis van de ¹⁴C-dateringen zouden de oudste fasen (2/B-3/C) van Ypenburg gelijkgesteld moeten worden met het niveau Hazendonk 2. Het Hazendonk 2-ensemble is met zijn S-geprofileerde potten echter duidelijk een Swifterbant-complex, terwijl Ypenburg 3/C met zijn tonvormen morfologisch tot de Hazendonk-groep behoort en dus later moet zijn. Op die gronden mogen we het begin van de bewoning te Ypenburg niet vroeger stellen dan ca. 3800.²⁶ Een enkele scherf, in zowel Ypenburg als Schipluiden, met hoge, uitstaande rand en randperforaties wijst erop dat de bewoning van beide locaties inderdaad nét tot aan de Vlaardingen-traditie doorloopt, zoals de ¹⁴C-dateringen reeds suggereerden.

Ten derde kan een interne fasering worden doorgevoerd op basis van de lokale

²⁵ Louwe Kooijmans & Jongste 2006, 72.

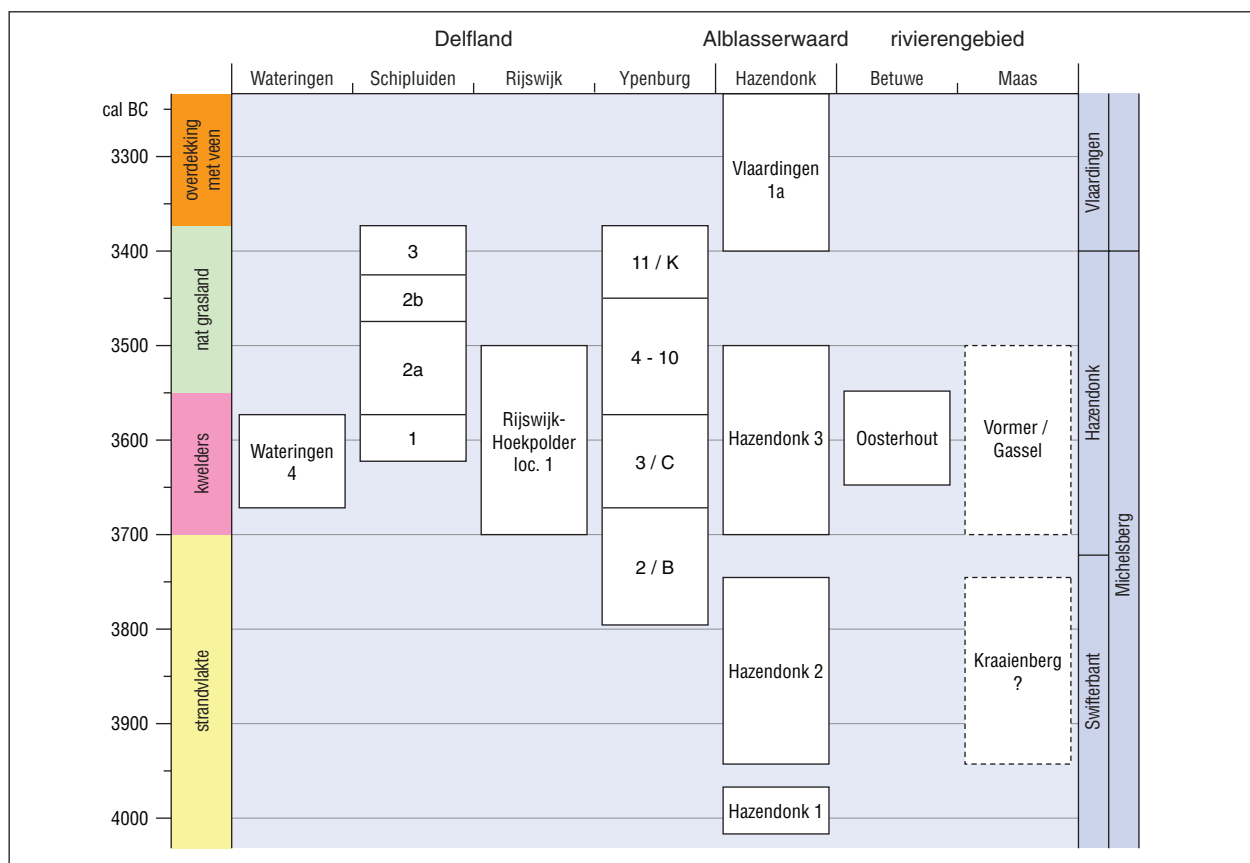
²⁶ De 1-sigma-marges van de Hazendonk-dateringen laten een ruimte tot 3900, maar de mediaanwaarde voor de fase Hazendonk 2 valt met 3845 nog vóór 3800!

natuurlijke stratigrafieën, waarin het archeologische materiaal is ingebed. Bij Wateringen 4 en Schipluiden gaat het om aquatische afzettingen (klei, veen) naast het duin. In Schipluiden kon op grond daarvan de (continue) bewoning in vier fasen worden verdeeld en absoluut gedateerd worden op 3630-3380 v.Chr. Het uitgestrekte duin van Ypenburg was tijdens de bewoning regelmatig onderworpen aan verstuiving, waardoor een opeenvolging is ontstaan van lagen praktisch steriel duinzand met begroeiingsfasen, waarin min of meer duidelijke bodems of vegetatiehorizonten ontstonden, zoals we die ook uit de latere Oude Duinen kennen. Bescheiden vondsten en enkele grondsporen wijzen erop dat het duin reeds kort na de vorming (fase 2/B) door mensen is bezocht. De meeste bewoningssporen zijn echter geconcentreerd in twee hoofdfasen van stabiliteit, bodemvorming en begroeiing, aangeduid met fase 3/C en 11/K. De datering van beide fasen tezamen valt tussen 3850 en 3450 v.Chr., beide getallen echter met een forse onzekerheid, met name door de *wiggles* in de calibratiecurve. Fase 3/C bevindt zich in het begin, fase 11/K geheel aan het einde van dit traject. De opeenvolging van stuiflagen en de daarin gevormde vegetatiehorizonten wijzen op een flink hiaat, waarin incidentele sporen van menselijke aanwezigheid toch een zekere continuïteit van gebruik van de locatie laten zien.

Deze lokale faseringen zijn ten eerste onderling aan elkaar te koppelen door middel van stratigrafisch gecontroleerde series van ¹⁴C-dateringen en de berekende grenswaarden met het programma Oxcal. Een tweede correlatie kan gebaseerd zijn op chronologisch gevoelige variabelen van artefacten, waarvoor feitelijk als enige het aardewerk in aanmerking komt (afb. 5.3). Dat is van eenvoudige makelij en lijkt niet erg stijlgevoelig, toch kunnen er een paar kenmerken worden uitgelicht. Zowel in de stratigrafie van Ypenburg als in die van Schipluiden neemt verschraling met schelpgruis in de loop van de tijd af en nemen kwartsgruisverschraling en wandversiering toe. Andere kenmerken laten geen duidelijke diachrone trend zien. Er is één bescheiden, maar wel markant verschil tussen beide sites en dat is het praktisch ontbreken van versiering door middel van ingegroefde lijnen in Ypenburg. Dezelfde trends zien we ook in de veel grovere sequentie van de Hazendonk. De hele sequentie van Delfland is goed in te passen tussen de fasen Hazendonk 2 en 3. Hazendonk 2 is typologisch en chronologisch nét

Afb. 5.3 De trends in vier chronologisch gevoelige aardewerk-kenmerken uit de gecombineerde sequentie van Ypenburg en Schipluiden, en van de Hazendonk ter vergelijking. De vondstcomplexen Haz 1 en Haz 2 van de Hazendonk worden tot de Swifterbant-cultuur gerekend.

Afb. 5.4 Chronologie van de Hazendonk-sites in Delfland, vergeleken met die in de Alblasserwaard en het rivierengebied, gebaseerd op directe ¹⁴C-dateringen (getrokken kaders) of aardewerk-typologie (gestippelde kaders).

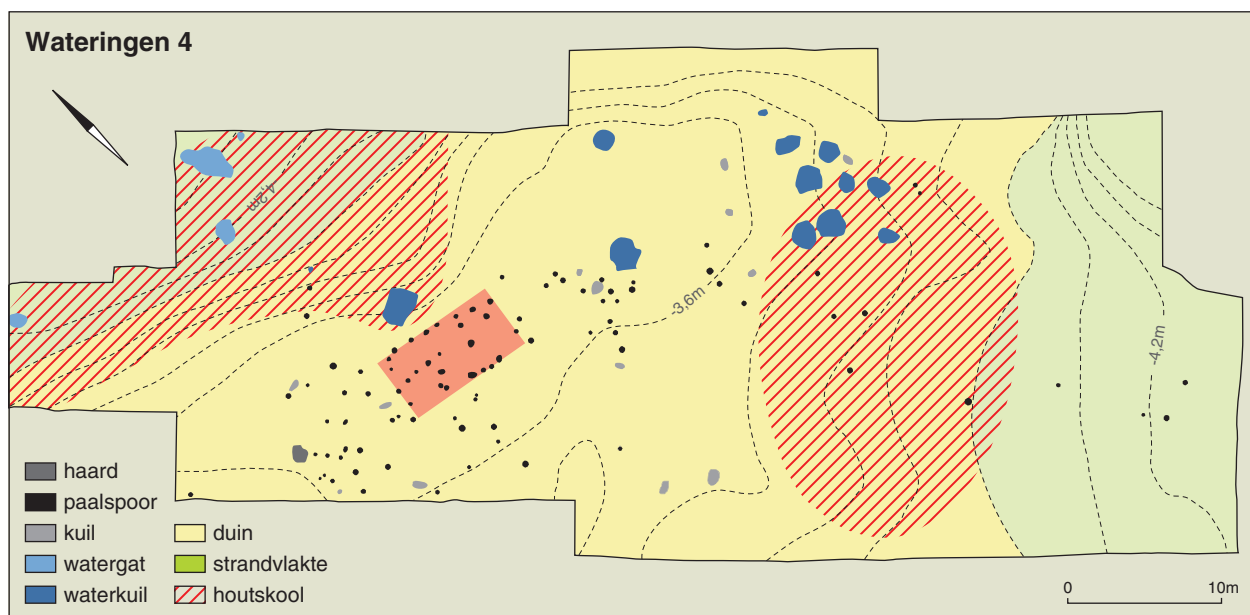
iets ouder, nog 'Swifterbant', met S-geprofileerde potten met wijd uitstaande randen. Met een versieringspercentage van 25% is Hazendonk 3 relatief rijk versierd, gezien zijn datering tussen 3700 en 3500 v.Chr. De afwezigheid van schelpverschraling is te begrijpen door de ligging op enkele tientallen kilometers van de kust, maar misschien zijn ten tijde van de codering de kleine holtes die overblijven na het oplossen van schelpfragmenten ook niet als zodanig herkend.²⁷ Op dergelijke subtiele geografische verschillen kom ik straks nog terug (paragraaf 5.4.4). Hier is het alleen van belang dat ook in het even oude Wateringen 4 schelpverschraling ontbreekt (of niet is herkend) en het versieringspercentage relatief hoog is (22%), maar lijnversiering volledig ontbreekt. Er zijn geen goede argumenten om deze dateringen ter discussie te stellen. De site Wateringen 4 ligt bovendien op een relatief laag duin (top op 3,50 m -NAP), hetgeen betekent dat de waterstand bewoning al vroeg onmogelijk zal hebben gemaakt. Naast de diachrone factor bestaan er dus ook subtiele verschillen binnen de regio, die we niet anders kunnen opvatten, dan een lokale voorkeur voor meer of minder versiering en voor bepaalde versieringstechnieken, niet te verwarren met de *inter*-regionale verschillen, die later ter sprake komen.

Op basis van deze gegevens en overwegingen is een kleine chronologie opgesteld (zie afb. 5.4). Er laten zich twee hoofdfasen onderscheiden:

- 1 de periode van strandvlakte en kwelder met regelmatige zoute overstromingen, met Ypenburg fasen 2/B en 3/C, Schipluiden fasen 1 en 2a en Wateringen 4, 3800-3500 v.Chr.;
- 2 de periode van verdrassing en moerassige graslanden, met Ypenburg fase 11/K, Schipluiden fasen 2b en 3, 3500-3400 v.Chr.

Nadat we zo de woonplaatsen landschappelijk en chronologisch hebben ingekaderd, wordt het tijd dat we gaan kijken naar de overeenkomsten en

²⁷ Groot zal de component niet zijn geweest. Bij twee potten van Michelsberg-achtige vorm zijn de indrukken van schelpverschraling al bij de opgraving in 1976 als zodanig herkend.

verschillen daartussen. We nemen daarbij als leidraad de vier genoemde aspecten van de 'neolithisering': nederzetting, materiële uitrusting, voedselvoorziening en ideologie. In welke mate had men het oude nog behouden en het nieuwe reeds overgenomen?

Afb. 5.5 Wateringen 4, geschematiseerde plattegrond. Schaal 1:500.

5.4 Overeenkomsten en verschillen

5.4.1 Het nederzettingssysteem

Wateringen 4 en Wateringse Veld

In afmetingen en lay-out lopen de drie sites zeer uiteen. Het eenvoudigst en meest overzichtelijk is Wateringen 4 (afb. 5.5). Hoewel niet volledig opgegraven in verband met de bebouwing met kassen, is de site toch goed te karakteriseren.²⁸ Het gaat om een relatief klein en laag duin, met op de top ervan een cluster van circa 90 paalsporen, ongeveer 12 x 25 m groot, waarbinnen een tweeschepige huisplattegrond van 4 x 11 m is onderscheiden. In de sporen daarvan waren de punten van de houten palen (els en jeneverbes) nog bewaard gebleven, een teken dat de waterstand in die tijd al flink was gestegen. De andere paalsporen zouden afkomstig kunnen zijn van een of twee voorgangers. Langs de duinvoet was een aantal kuilen gegraven, die geïnterpreteerd zijn als tijdelijke zoetwatervoorziening. Argumenten daarvoor zijn de locatie en de klaarblijkelijk snelle opvulling met schoon zand. Nederzettingsafval bevond zich vooral over het gehele oude duinoppervlak, maar met name botmateriaal ook in het veen naast het duin. De afmetingen van de site komen dus globaal overeen met die van het duin: 35 x 50 m, gebaseerd op het voorkomen van de waterkuilen en 45 x 60 m, indien gebaseerd op de artefactverspreiding. Wateringen 4 manifesteert zich duidelijk als een *single house site*, met een gebruiksduur van maximaal drie huisgeneraties, of 50 á 75 jaar. De plaats lijkt te zijn opgegeven vanwege de waterstijging en de toenemende verdrassing (veenvoming) van de omgeving. Op basis daarvan mogen we niet een relatief geringe plaatsvastheid concluderen, omdat men bij het in gebruik nemen van het duintje niet met de stijging van de waterstand rekening zal hebben gehouden: het zag er toen voldoende hoog en droog uit. Geheel geïsoleerd hoeft het huis evenmin te hebben gelegen. De woonplaats kan tezamen met andere huizen op

²⁸ Raemaekers et al. 1997.

Tabel 5.2 Delfland, Hazendonk-groep, cijfermatig overzicht van woonplaatsen, grondsporen en vondsten.

	Schipluiden	Wateringen 4	Ypenburg		totaal
			3/C	11/K	
duin l, b	50 x >120 m	40 x >80 m			150 x 750 m
orientatie	zw - no	w - o			zw - no
abs. hoogte top	3,0 m -NAP	3,5 m -NAP			2,4 m -NAP
hoogte	1,5 m	0,8 m			2,2 m
cultuur	Hazendonk	Hazendonk			Hazendonk
datering v.Chr.	3630 - 3380	3625			3860-3435
duur	200 - 300 jaar	<100 jaar			ca. 425 jaar
opgraving	ca. 5500 m ²	ca. 2400 m ²			ca. 40.000 m ²
afm. site(s)	70 x 120 m	45 x >60 m	60 x 80 40 x 40 50 x 70 60 x 70	50 x 50 50 x 60 70 x 90	
huizen	-	1 (11 x 4 m)	2	1	4
paalsporen	4120	97	364	385	1044
kuilen	275	19	65	80	186
waterkuilen	145	17	48	32	111
haardkuilen	56	1	6	2	21
mens resten	N = 36, MNI = 9	-	N = 9	-	-
depositiekuil	1	-	-	-	2
hekken	3	-	-	-	-
graven	5 (6 indiv.)	0			31 (42 indiv.)
aardewerk	155 kg	50 kg			57 kg
vuursteen	53 kg	5 kg			25 kg
steen	48 kg	7 kg			26 kg
been	162 kg	?			62 kg

soortgelijke duintjes in de omgeving een nederzetting hebben gevormd. Die optie wordt helaas niet ondersteund door de sites in het Wateringse Veld, waar vier soortgelijke duintjes wel een functie hebben gehad, maar niet die van woonplaats.²⁹

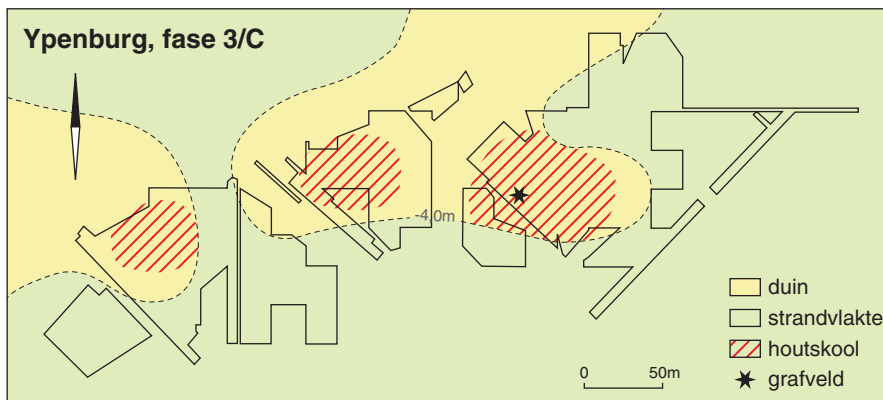
Wateringen 4 versus Ypenburg

De bewoningssporen op het grote duin van Ypenburg zijn op te vatten als een veelvoud van Wateringen 4.³⁰ Het duincomplex mat oorspronkelijk in zijn geheel 100 x 750 m, maar daarvan is de oostelijk helft door latere erosie verdwenen. Op het bewaard gebleven deel werden zeven clusters paalsporen in kaart gebracht, drie in fase 3/C en vier in fase 11/K, met afmetingen van 20 x 20 tot 30 x 40 m (afb. 5.6). Daarbinnen werd in vier gevallen een plattegrond van een klein, rechthoekig, tweeschepig huis herkend, met afmetingen van maximaal 4,5 x 10 m. Met deze paalclusters/huisplaatsen is een groot aantal waterkuilen geassocieerd. Die zijn over het algemeen daarnaast gegraven, in groepen langs de randen van het duin, waardoor zich activiteitsgebieden laten onderscheiden met doorsneden van 50 tot 80 m. Het valt niet uit te maken of de clusters uit één fase opgevat moeten worden als synchrone of elkaar opvolgende erven. Voor de eerste optie pleit dat zij op betrekkelijk regelmatige afstand van elkaar liggen, van hart tot hart gemeten 100-150 m, en dat zij gescheiden zijn door gebieden die arm zijn aan sporen en vondsten. Dat geldt voor beide fasen. In de tussenliggende tijd vond regelmatig verstuiwing plaats en werden ook vegetatiehorizonten gevormd, waarin in veel mindere mate vondstmateriaal en sporen werden aangetroffen. Deze wijzen op continuïteit van het gebruik van het duincomplex, maar dan wel op meer bescheiden schaal.

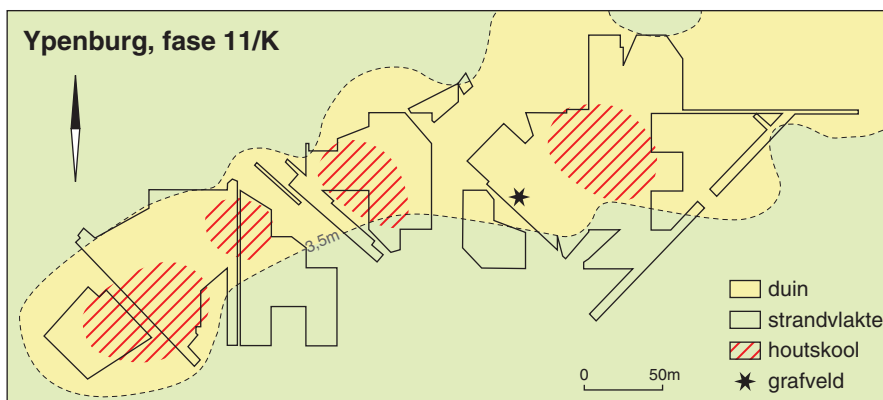
In aantallen grondsporen gemeten – paalsporen, kuilen, waterkuilen – is Ypenburg globaal tienmaal zo groot als Wateringen 4, wat goed spoort met

²⁹ Bakker & Burnier 1997.

³⁰ Koot et al. 2008.

Afb. 5.6 Ypenburg, geschematiseerde plattegronden, fase 3/C en 11/K (het grafveld is niet aan een fase toewijsbaar). Schaal 1:5000.

Afb. 5.7 (volgende pagina) Schipluiden, geschematiseerde plattegrond. Schaal 1:500

het idee dat de zeven clusters overeenkomen met evenzoveel 'Wateringen', plus de sporen die niet aan een van de twee fasen zijn toegeschreven. Ook de bewoningsduur van de Ypenburg-clusters zal niet meer dan enkele huisgeneraties zijn geweest, gezien het aantal sporen en de herkenbaarheid van de plattegronden. In de hoeveelheden vondstmateriaal gaat de vergelijking evenwel volledig mank, hetgeen verklaard wordt door de verschillen in archeologische formatieprocessen: inbedding, conservering en versterking.

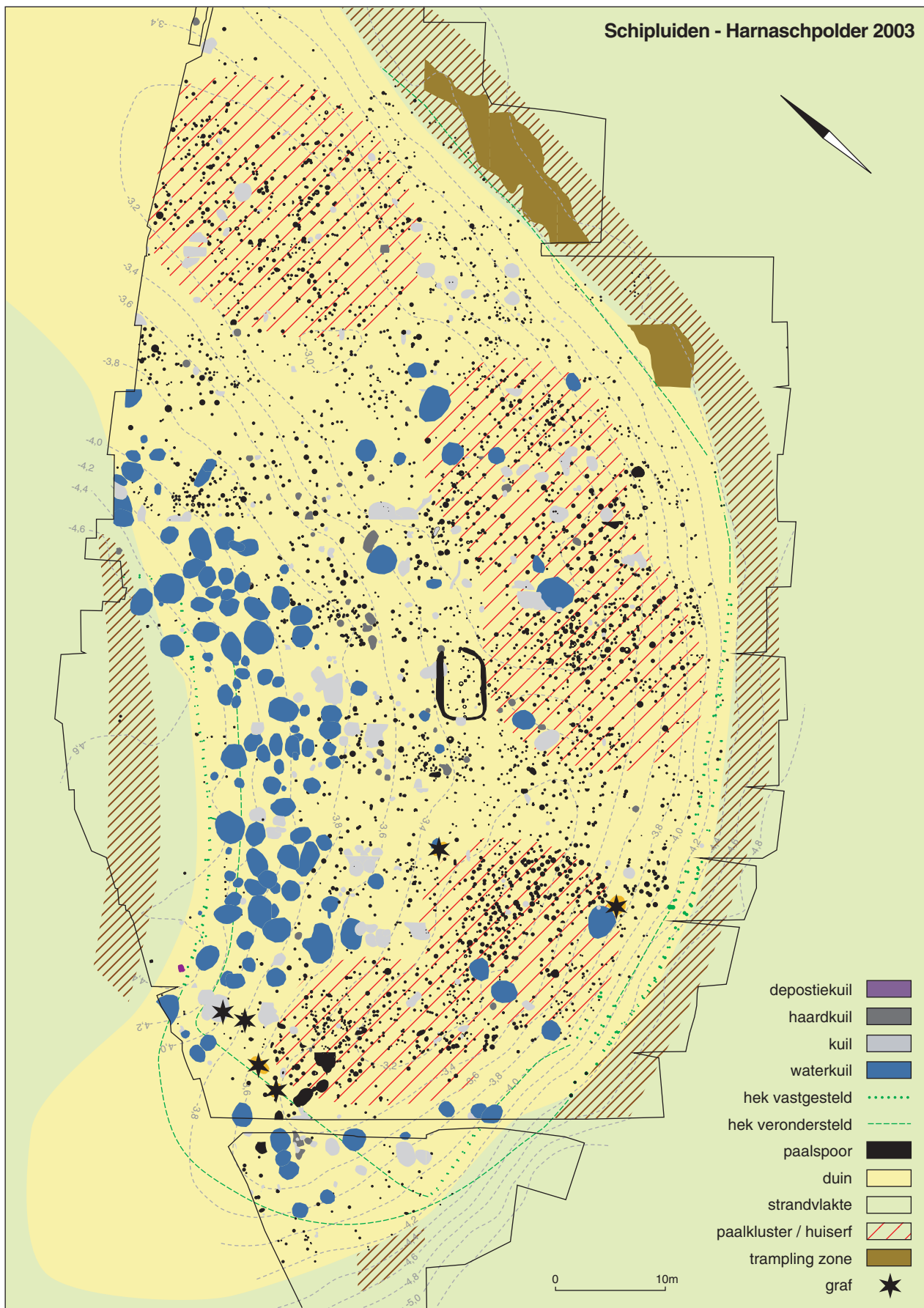
Wateringen 4 en Ypenburg versus Schipluiden

Met een verbreding van vondsten en grondsporen over 70 x 120 m is Schipluiden (afb. 5.7) aanzienlijk groter dan Wateringen 4 en de afzonderlijke clusters van Ypenburg.³¹ De site bezit een zeer hoge dichtheid aan sporen, over het gehele oppervlak van het duin, maar vooral op het hoogste deel. Aan de noordzijde en in mindere mate verspreid over het duin zijn in de loop van de bewoning, maar met name in de eerste fasen, niet minder dan 145 waterkuilen gegraven. Op een gegeven moment is de hele nederzetting omringd met een hek, dat precies op de grens met de omringende aquatische afzettingen was geplaatst en dat vervolgens tweemaal werd vernieuwd, telkens iets hoger op de helling, in verband met de stijging van het water (afb. 5.8). Op grond van de clustering van de paalsporen en van het vondstmateriaal in de lange afvalzone daarnaast, en gezien de continuïteit van die afvaldepositie door de vier onderscheiden fasen heen, is de site geïnterpreteerd als de vaste woonplaats van vier of vijf huishoudens over een periode van globaal twee en een halve eeuw. Het ontbreken van herkenbare huisplattegronden in de paalclusters wordt geweten aan het langdurig gebruik van steeds dezelfde locaties. In Schipluiden zijn anderhalf maal zoveel kuilen en waterkuilen gevonden als in Ypenburg en 13 maal zoveel als in Wateringen 4. Dat lijkt een goede maat voor de verschillen in gebruiksintensiteit. Schipluiden telde 4 á 5 maal het aantal huishoudens van Wateringen 4 en was 3 á 4 maal zo lang in gebruik.

Afb. 5.8 Grondsporen van een van de omringende hekken te Schipluiden.

³¹ Louwe Kooijmans & Jongste 2006.

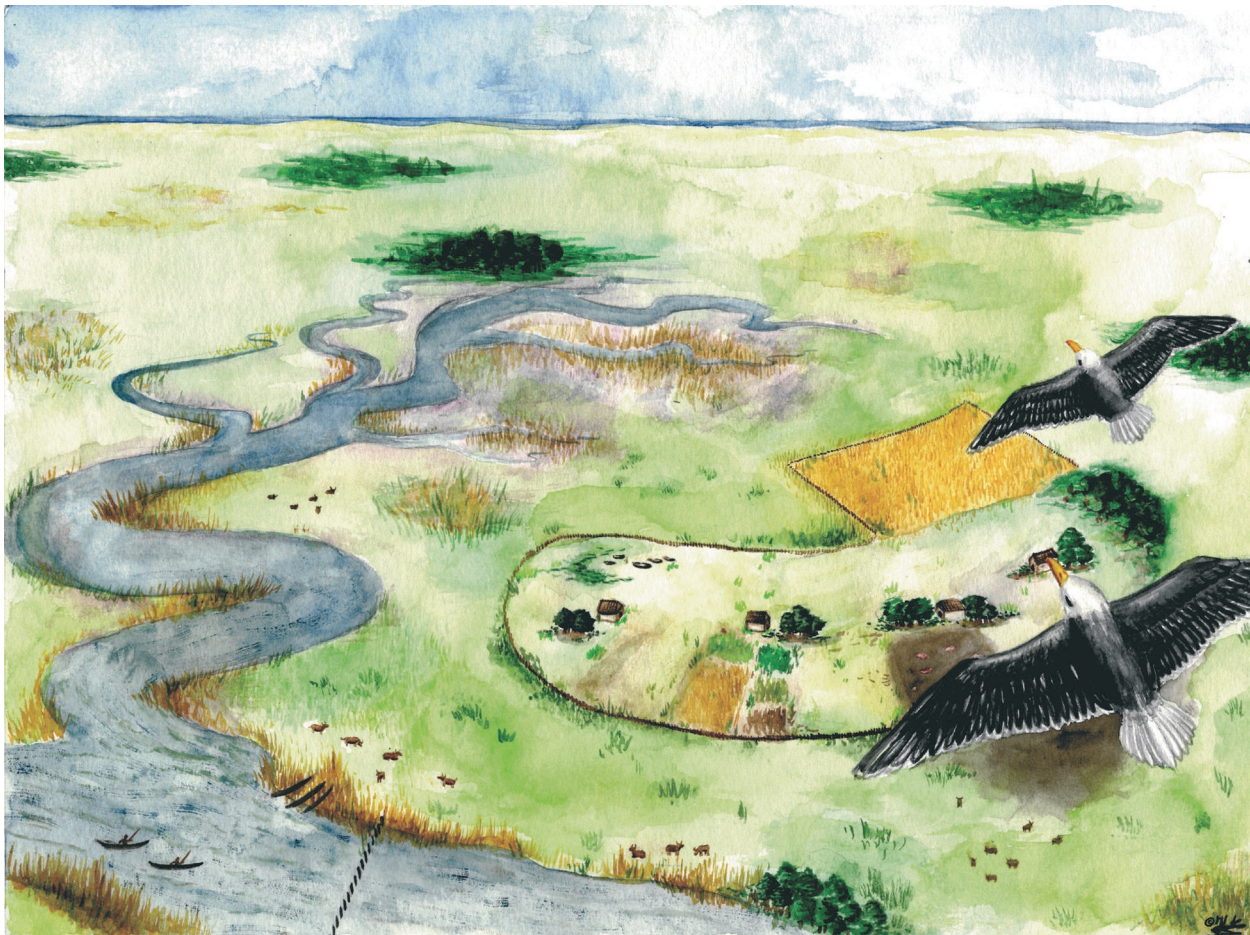
Het spoort ook met het idee dat we in Ypenburg zicht hebben op 3 tot 4 huishoudens over twee fasen die tezamen de duur van Schipluiden niet zullen hebben overtroffen. Tot zover is er dus sprake van een consistent beeld en lijken de drie sites niet wezenlijk te verschillen. De hoge score aan paalsporen in Schipluiden (een factor 4 hoger) laat zich echter niet verklaren door bijvoorbeeld conservering of opgravingsmethode. Deze moet verband houden met een veel grotere aantal structuren binnen de nederzetting, waarbij we allereerst denken aan erfafscheidingen. Aan de soms grote verschillen in de vondstverhoudingen en de discrepantie ten opzichte van de kuilverhoudingen hechten wij weinig betekenis. Zij zijn grotendeels met verschillen in conservering en verstoring te verklaren.

Zo is er in Wateringen 4 ten opzichte van Schipluiden relatief veel aardewerk gevonden. Dat laat zich begrijpen vanuit de verschillen in depositie en erosie. Op beide sites concentreert het aardewerk zich rond de woonplaatsen en dat is vooral duidelijk in Wateringen 4. In Schipluiden is het patroon sterk aangetast door de aftopping van het duin waarbij ook een grote hoeveelheid van het vondstmateriaal is verdwenen. Voegen we daarbij dat *trampling* bij de voortgaande bewoning van Schipluiden zijn tol zal hebben geëist, dan zijn de onderlinge verschillen grotendeels verklaard. De verhoudingen voor het vuursteen en natuursteen zullen minder zijn verstoord, omdat verwerking en *trampling* bij deze categorieën een veel kleinere rol heeft gespeeld.

Structuur en uitvoering

Wateringen 4, Ypenburg en Schipluiden lijken opgevat te mogen worden als de weerslag van één nederzettingwijze, maar dan wel in een uiteenlopende lokale expressie. De lokale gemeenschap bestond uit een aantal samenwerkende huishoudens die de duinen in de strandvlakte als woonplaats uitkozen. Op het grote duin van Ypenburg was ruimte genoeg voor 3-4 duidelijk gescheiden erven. Wij nemen aan dat Wateringen 4 geen op zichzelf staande woonplaats is geweest, maar dat de kleine duinen in dat gebied er toe leidden dat elk erf op een afzonderlijk duin was gevestigd. De aanwezigheid van huizen, de artefactspectra en de (semi-)agrarische voedselvoorziening geven tezamen weinig ruimte voor twijfel aan het permanente karakter van de woonplaatsen, naar het zich liet aanzien over een duur van meer dan één huisgeneratie. In die zin zijn zij dus zuiver neolithisch en vergelijkbaar met hetgeen we uit andere landen (de Britse eilanden, Denemarken) kennen uit deze periode.

Schipluiden is toch een duidelijk ander verhaal (afb. 5.9). Daar vestigden zich vier of vijf huishoudens op een duin dat daarvoor niet de ruimte bood, zoals die op de andere sites werd gebruikt. Waarom men deze keuze maakte, is niet duidelijk. Direct ten noorden van de site lag een veel groter duin, dat maar extensief werd benut. De site Rijswijk-Hoekpolder wijst er echter op dat reeds iets verderop het territorium van een andere groep was gelegen. Het kan zijn dat er uiteindelijk toch weinig keus is geweest. Hoe het ook zij, deze groep ontwikkelde duidelijk een veel grotere collectiviteit dan de beide andere. In de eerste fasen werd de zoetwatervoorziening voor de hele gemeenschap geconcentreerd in één gebied aan de noordwestzijde. Daarna, in de beide laatste fasen, omheinde men de hele nederzetting met een hek, dat vervolgens ook werd onderhouden. Dat is duidelijk een collectieve actie van de hele gemeenschap. Ten opzichte van de bandkeramiek en de Rössen-cultuur is dat natuurlijk niets bijzonders, om maar te zwijgen van de grote, met wal en gracht omgeven terreinen van de Michelsberg-cultuur, maar in de context van de aarzelende neolithisering van de vlakte ten noorden van de lössgordel is dit een markante zaak. Het is de fysieke afscherming van een *domestic space* van de omgeving, en dat als collectief, niet als individueel huishouden. Stellig heeft het hek een heel praktische functie gehad, bijvoorbeeld om het vee van het erf te weren, en mogelijk heeft het zetten ervan iets te maken met het

Afb. 5.9 Schipluiden, vogelvluchtreconstructie van de omheinde woonplaats in de weidse strandvlakte, met daarin getijdenreken en lage, vrijliggende duinen, begroeid met struwelen. Aan de horizon de lage duinenrij langs de kust.

steeds drassiger worden van de omgeving en de concurrentie van mens en vee om de schaarse droge plaatsen. Dat zal allemaal wel een rol gespeeld hebben, maar toch denk ik niet dat we mogen stellen dat de mensen hiertoe door de omstandigheden werden *gedwongen*. Het zijn toch primair keuzes geweest die de mensen zelf gemaakt hebben om de woonplaats op die wijze in te richten. In die zin is Schipluiden méér neolithisch dan beide andere woonplaatsen. Dat komt ook tot uiting in de langdurige plaatsvastheid, van het allereerste begin, totdat bewoning onmogelijk werd door de verandering van de omgeving in een veenmoeras en het verdwijnen van het duin daarin en daaronder. Het opgeven van een woonplaats betekende het afstand doen van de investeringen die in de locatie waren gedaan, het verbreken van een voorvaderlijke traditie en mogelijk op termijn zelfs het opgeven van het territorium. Dat was een consequentie van het (gaan) leven in zo'n dynamisch landschap, die men waarschijnlijk niet had voorzien.

5.4.2 Materiële cultuur

In materiële zin mogen we van een volledig neolithisch complex spreken, al zijn er toch ook enkele reminiscenties aan het Laat-Mesolithicum aan te wijzen. De drie sites laten in dit opzicht alleen enkele kwantitatieve verschillen zien. Er werd hetzelfde, eenvoudige type aardewerk vervaardigd, de vuursteenindustrie is vooral gebaseerd op betrekkelijk kleine rolstenen met een sterk aan die van de Michelsberg-cultuur verwante *toolkit*. Er werd gehakt met geslepen bijlen uit vuurstenen en kwartsieten en er werden kralen gemaakt van git en barnsteen. Halffabrikaten in Schipluiden en Wateringen 4 laten zien dat de

Afb. 5.10 Schipluiden, doorsnede door een haardkuil 'in mesolithische traditie'.

kralen ter plaatse werden gemaakt. Vergelijkbare kralen zijn in Nederland niet bekend uit het Laat-Mesolithicum – ook niet uit Hardinxveld – maar wel uit de Swifterbant-cultuur. Aardewerk en geslepen bijlen gaan terug op verworvenheden uit de voorafgaande Swifterbant-cultuur, maar het gebruik van vuursteen voor bijlen en de Michelsberg-artefacttypen (driehoekige spitsen, spitsklingen, zware krabbers en boren) treden in deze tijd pas voor het eerst op.³² In materiële zin was het neolithisatieproces dus duidelijk een stap voortgeschreden.

We moeten ons overigens goed bewust zijn, dat onze technische en materiële kennis sterk vertekend is door het praktisch ontbreken van de belangrijke meer vergankelijke componenten. Daarop worden we eens te meer indringend gewezen door de ten dele raadselachtige artefacten van hout en de twee stukken weefsel in Schipluiden. Het gebruikssporenonderzoek, speciaal op vuursteen, toont aan dat daarmee als belangrijkste materialen vezels en hout werden bewerkt en we mogen veronderstellen dat daarin oude, mesolithische tradities doorliepen. Aantoonbaar is dat het geval met de 'metapodium-traditie' voor de fabricage van beitels en priemen, maar voor gewei zijn de aantallen artefacten uit Swifterbant- en Hazendonk-context te gering in aantal om uitspraken te kunnen doen. Het lijkt er op dat gewei als grondstof voor artefacten geleidelijk aan belang inboet. Des te opmerkelijker is de toepassing in Schipluiden van de zogenaamde *groove-and-splinter*-techniek, een wijze van geweibewerking die teruggaat tot in het Jong-Paleolithicum en die in het Laat-Mesolithicum niet meer lijkt te zijn toegepast. In het rijke materiaal van Hardinxveld ontbreekt daarvan in elk geval elk spoor.³³ Is er desondanks toch sprake van continuïteit, of gaat het om een herontdekking van deze techniek? Continuïteit van een mesolithische technologie zien we zeker wel in het voorkomen van diepe, ronde haardkuiltjes (afb. 5.10). Deze werden tot voor kort gezien als een typisch mesolithisch verschijnsel, al waren er ook enkele dateringen in het Neolithicum. Die dateringen werden echter algemeen aan verontreiniging toegeschreven. In Delfland nu, komen dergelijke haardkuiltjes structureel voor op alle sites, van één in Wateringen via 15 in Ypenburg tot 54 in Schipluiden. De neolithische ouderdom staat vast, gezien hun stratigrafische positie en archeologische associatie. Van verontreiniging kan geen sprake zijn. Er wordt wel verondersteld dat dit type kuiltje diende voor het roost(er)en van verzamelde veldvruchten. Dat die (nog steeds) van aanzienlijk belang waren, sluit goed aan op het botanische en zoölogische beeld van de

³² Ze ontbreken in elk geval volledig in fase 3 van Hardinxveld-De Bruin (Louwe Kooijmans 2001b). Nadere analyse van de Hazendonk-sequentie zal moeten uitwijzen of zij daar al in fase 2 optreden, of pas in fase 3.

³³ Louwe Kooijmans 2001a, hoofdstuk 10; 2001b, hoofdstuk 11.

voedselvoorziening, waarin niet-agrarische bronnen een relatief belangrijke rol spelen.

5.4.3 Voedselvoorziening

Zijn er ook in de voedselvoorziening site-specifieke aspecten aan te wijzen die niet door verschillen in ecologie en/of datering zijn te verklaren en dus als een bewuste keuze van de lokale groep moeten worden opgevat? Wij kunnen die vraag stellen, omdat we dankzij de wetland-condities op alle sites over gedetailleerde informatie over landschappelijke diversiteit en de voedselvoorziening beschikken. De botanische en zoölogische analyses wijzen erop dat de voedselvoorziening overal zeer gedifferentieerd was en kan worden gekarakteriseerd als een *extended broad spectrum economy*.³⁴ Daaronder verstaan we de combinatie van de 'nieuwe' (neolithische) akkerbouw en veeteelt met de 'oude' (mesolithische) exploitatie van een brede keuze van natuurlijke voedselbronnen. Uitgaande van een actieradius van 5-10 km lagen de kust en de zoetwatermoerassen, het estuarium en de grote rivieren binnen ieders bereik. De mate waarin de bewoners van Ypenburg toegang hadden tot estuariene bronnen is afhankelijk van het stadium van sluiting van het zeegat aldaar. In onze reconstructie (afb. 5.1d) was die rond 3700 al ver gevorderd, hetgeen zou betekenen dat we ons moeten richten op het Maas-estuarium, waarvoor Wateringen en Schipluiden dus duidelijk gunstiger waren gesitueerd. Afgezien van deze factor lijken er geen ecologische gronden om aanzienlijke verschillen te veronderstellen.

Het is niet mogelijk om de samenstelling van het totale voedselpakket goed te omschrijven, laat staan die van verschillende sites te vergelijken. Dat is het gevolg van de uiteenlopende en onvergelijkbare bronnen waarop ons beeld van akkerbouw, visserij, jacht en veeteelt is gebaseerd. De verschillende onderdelen van het voedselpakket worden daarom gescheiden behandeld. De gedetailleerde, kwantitatieve vergelijking van de archeozoölogische basisgegevens wordt bovendien bemoeilijkt door allerlei verschillen in methoden (vooral verzamelwijzen) en analyse. Die zullen zo goed en kwaad als het gaat, verdisconteerd moeten worden.

Jacht en veeteelt

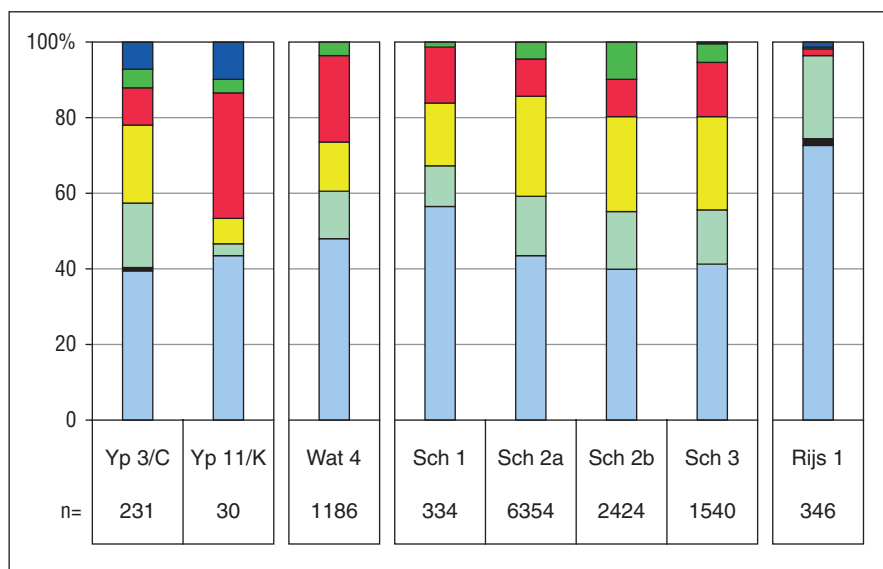
Omdat onze kennis van jacht en veeteelt beide zijn gebaseerd op grote beenderen, die handmatig worden verzameld, is hun onderlinge verhouding – in tegenstelling tot die van de andere voedselbronnen – goed te vergelijken. Toch doet zich ook daarbij een hele serie problemen voor.

Voor een uniform beeld van de jacht en veeteelt is het nodig om op een aantal punten uniforme keuzes te maken. Het belangrijkste is het onderscheid tussen wild zwijn en varken, dat slechts in een paar procent van de determinaties mogelijk is. De meeste, niet op soort te specificeren botten (varken/wild zwijn), zijn vervolgens proportioneel over varken en wild zwijn verdeeld, waarmee – zeker bij kleine aantallen – helaas een flinke foutenmarge wordt geïntroduceerd, er is echter geen alternatief. Voor Wateringen en Rijswijk is die procedure alsnog uitgevoerd in aanvulling op de publicaties.³⁵ Ten tweede is het zuiver om (edelhert)gewei buiten beschouwing te laten, omdat het edelhert daarmee in de tellingen disproportioneel wordt bevoordeeld. Doordat het ook in sterk gefragmenteerd materiaal nog goed te herkennen valt, is dit met name bij zeeffracties aan de orde. Ook dit onderscheid was in de publicatie van Wateringen 4 niet doorgevoerd.³⁶ Ten derde moet de hond buiten beschouwing blijven, omdat die niet is geconsumeerd en bovendien regelmatig als (delen van) kadavers in de bodem is geraakt (zie hierna). Tenslotte moeten ook de kleine pelsdieren (marters,

³⁴ Louwe Kooijmans 1993.

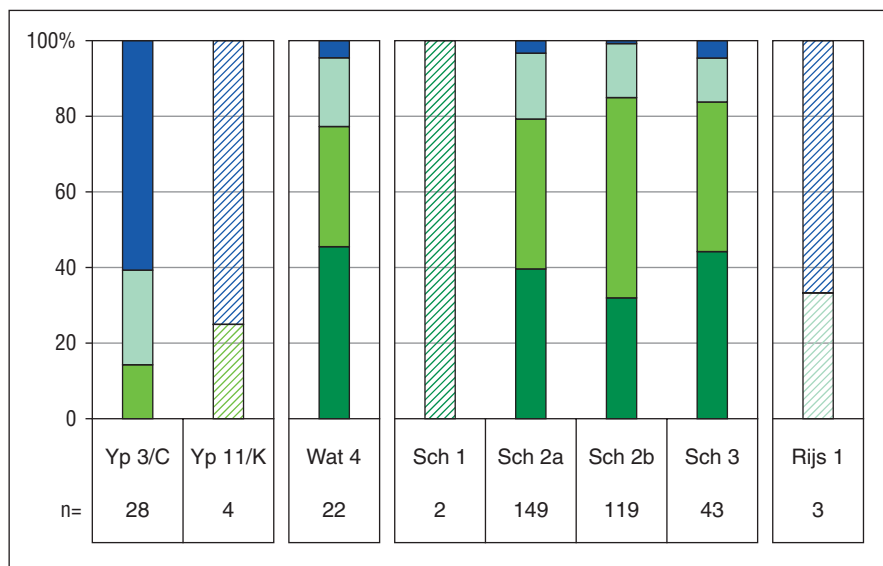
³⁵ De varkensbotten van beide complexen zijn speciaal voor deze studie door Jørn Zeiler getoetst aan dezelfde criteria als Schipluiden (Zeiler 2006c).

³⁶ Paalman 1996; id. in Raemaekers et al. 1997. Uit de basisdocumentatie blijkt dat 21 edelhert-scores betrekking hebben op gewei.

Afb. 5.11 Samenstelling van de zoogdierresten uit Ypenburg, Wateringen, Schipluiden en Rijswijk-Hoekpolder, resp. naar De Vries 2004 en in Koot *et al.* 2008; Paalman in Raemaekers *et al.* 1997 en Zeiler 2006b; Zeiler 2006a; Laarman 2004 en Zeiler 2006b. Weergegeven zijn aantallen determinaties, zonder hond en zonder (edelhert)gewei. Legenda:

- zeezoogdieren
- pelsdieren
- edelhert
- wild zwijn
- varken
- schaap/geit
- rund

Afb. 5.12 Verhouding tussen de resten van pelsdieren en zeezoogdieren. Te kleine complexen zijn gearceerd. Bronnen als afb. 5.11. Legenda:

- zeezoogdieren
- overige pelsdieren
- otter
- bever

bunzing, wilde kat, vos enz.) niet worden meegerekend, omdat die niet primair voor de voedselvoorziening zullen zijn geschoten en ook maar weinig vlees hebben geleverd. Door hun kleine aantallen hebben hun resten overigens in het algemeen maar weinig invloed.

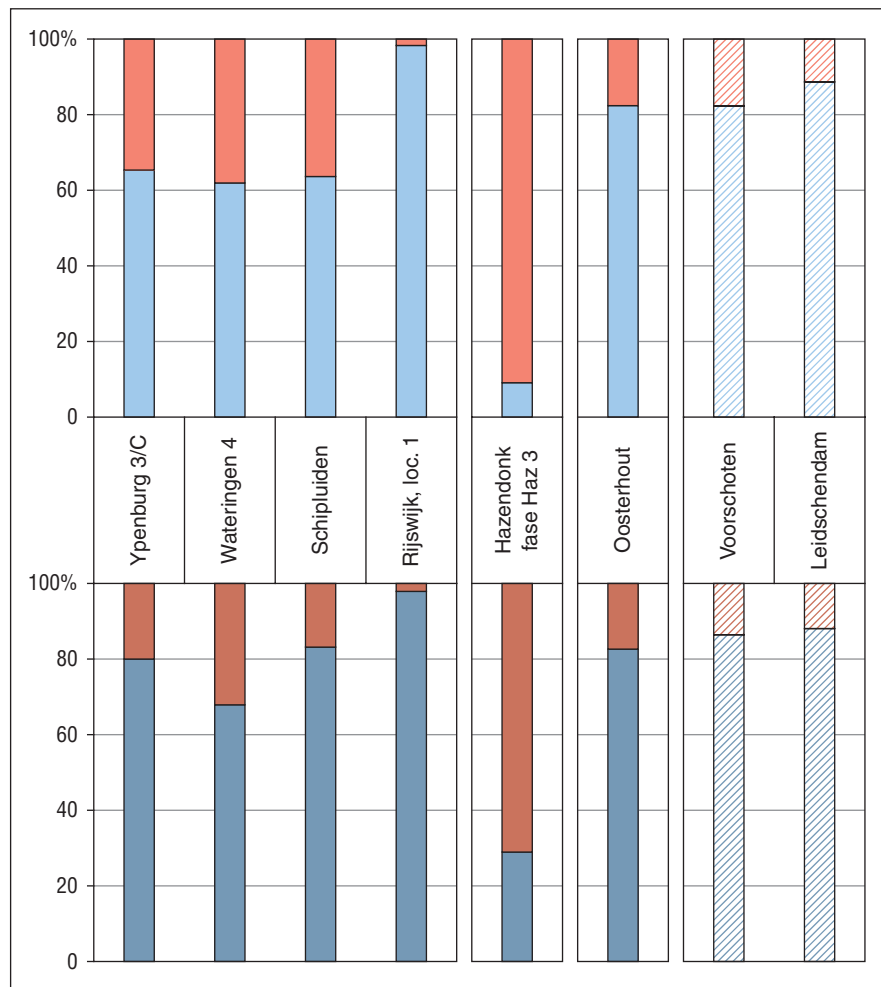
Dit alles betekent dat we voor een karakteristiek van de vleesvoorziening het beste uit kunnen gaan van de verhouding groot wild:vee, of de verhouding tussen de belangrijkste vleesleveranciers, te weten edelhert en rund. Alle andere dieren dragen weliswaar bij aan de diversiteit van het menu, maar zijn kwantitatief van ondergeschikte betekenis.

Met het in acht nemen van deze principes zijn acht faunacomplexen van de Hazendonk-sites in Delfland met elkaar vergeleken (afb. 5.11). Afgezien van Ypenburg fase 11/K zijn alle vondstgroepen hiervoor van voldoende omvang. Met uitzondering van één site (Rijswijk) bestaan er goede overeenkomsten. Het rund maakt 40-60% uit van het aantal botten, schaap/geit is overal vrijwel tot geheel afwezig en varken, wild zwijn en edelhert zijn overal goed vertegenwoordigd. Alleen in Ypenburg is er sprake van een substantiële bijdrage van zeezoogdieren, met name van bruinvis, tuimelaar en grijze zeehond. Daartegenover staat het volledig ontbreken van de bever in

Afb. 5.13 Verhouding tussen de resten van huisdieren en groot wild (boven) en die van rund en edelhert (onder) als maat voor de verhouding tussen de vleesvoorziening via respectievelijk veeteelt en jacht. Gearceerd: Vlaardingen-cultuur. Bronnen als afb. 5.11.

Legenda:

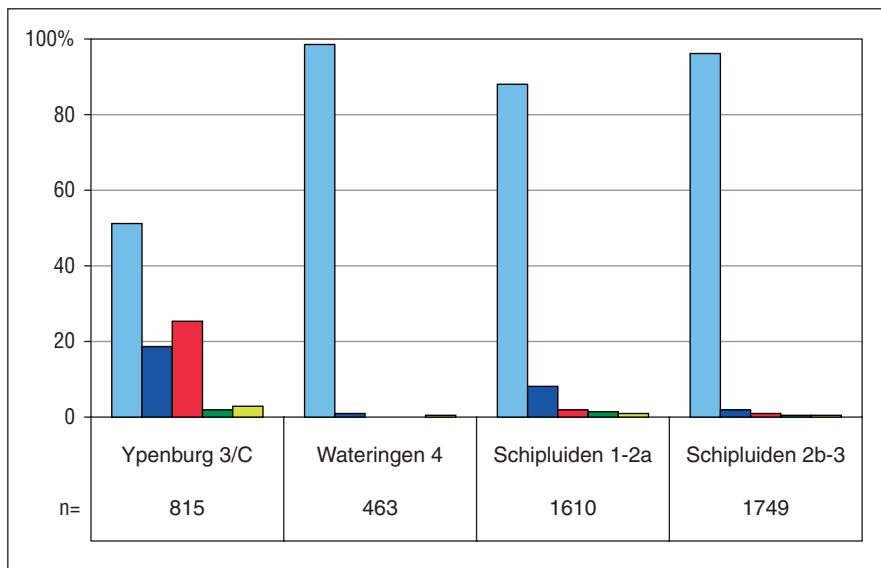
- groot wild
- huisdieren
- edelhert
- rund

Ypenburg, een dier dat op de andere sites zo'n 40% van de pelsdierbotten uitmaakt (afb. 5.12). Wij willen dit niet zien als de consequentie van de lokale ecologische condities – die liepen immers niet erg uiteen – maar veel meer als de reflectie van een lokale voorkeur voor een aanvullende jacht, in Ypenburg voor de kustlijn, in Schipluiden en Wateringen voor de moerasgebieden. Deze verschillen in gespecialiseerde, aanvullende jacht verbleken echter naast het hoogst opmerkelijke faunaspectrum van Rijswijk-Hoekpolder, locatie 1.³⁷ Het is volledig agrarisch, jacht speelde geen enkele rol. Het laat ons een kleine lokale gemeenschap zien, op een afstand van minder dan een kilometer van Schipluiden, die een geheel eigen en eigenzinnige keuze had gemaakt voor een volledig agrarisch bestaan, tenminste op het gebied van de veeteelt.

Hoe verhouden de keuzes die in Delfland werden gemaakt zich tot die elders in dezelfde tijd en in de periode daarna in hetzelfde gebied? Wij vergelijken daartoe twee 'neolithisatie-indices' met twee gelijktijdige complexen in het rivierengebied en twee jongere complexen aan de kust (afb. 5.13). Het helaas wat kleine (N=59) complex van Oosterhout-'t Klumke (in de Betuwe bij Nijmegen) laat een bescheiden jachtcomponent zien, evenals de beide complexen van de Vlaardingen-cultuur aan de kust. De Hazendonk staat daarmee in groot contrast. De bescheiden diachrone verschillen zijn te begrijpen vanuit het concept van een voortschrijdend neolithisatieproces. De verhoudingen in Oosterhout laten zien, dat wij niet alleen daar, maar ook op de aangrenzende zandgronden, omstreeks 3600 v.Chr. aan een volledig agrarische samenleving moeten denken. De keuzes die in Rijswijk zijn gemaakt, zouden daarmee verband kunnen houden.

³⁷ Laarman 2004.

Afb. 5.14 Verhoudingen tussen de aantallen resten van vogels in vier vondstcomplexen van voldoende omvang. Bronnen als afb. 5.11. Legenda:

eend
gans, zwaan
kraanvogel
zeearend
overig

De Hazendonk valt nu nóg meer uit de toon dan bij eerdere vergelijking, toen de meeste hier gebruikte gegevens nog niet beschikbaar waren.³⁸ In combinatie met de site-locatie wijst het faunaspectrum nog duidelijker dan eerst op een *special activity site*, gericht op de vangst van bevers en otters.

We moeten ons bij dit alles natuurlijk realiseren dat we aantallen botten vergelijken van dieren van uiteenlopende afmetingen en vleesleverantie. Voor de onderlinge vergelijking van de sites is dat echter niet van belang. Vissen en vogels zijn daardoor – en door grote verschillen in conservering – wél een verhaal apart.

Vogelvangst

Uitgaande van het *aantal determinaties* was de vogeljacht in Delfland, in vergelijking tot andere meso- en neolithische sites in het deltagebied, erg belangrijk. Vergelijking van de *gewichten* van de botten van vogels en zoogdieren (een betere indicatie voor het aandeel in de vleesvoorziening) laat echter zien dat de grote zoogdieren desondanks absoluut domineerden.³⁹ Voor een deel zal dit evenwel weer zijn gecompenseerd door verschillen in tafonomie, die ten nadele werkt van de fragiele vogelbotten. Het relatieve belang is daardoor feitelijk niet in te schatten. Toch is het interessant te zien welke keuzes zijn gemaakt.

De beoordeling van de vogeljacht is uitsluitend gebaseerd op met de hand verzameld materiaal, hetgeen betekent dat het aandeel van relatief kleine jachtvogels (in dit geval eenden) iets onderschat wordt,⁴⁰ maar desondanks tekent de eendenjacht zich in alle drie de sites als zeer prominent af (afb. 5.14). Deze was vooral gericht op de wilde eend en de (winter)taling. In Ypenburg was de vangst echter aanmerkelijk diverser dan in de andere sites, met meer gans, zwaan, aalscholver en zeearend, en met opmerkelijk veel resten van kraanvogel. Dat laatste is een structureel gegeven: kraanvogelbotten zijn gevonden in alle fasen en in alle clusters. Ook in de vroege fasen (1-2a) van Schipluiden werden deze soorten meer bejaagd dan daarna, maar toch in veel beperktere mate dan in Ypenburg. Het zou wat al te gemakkelijk zijn om de verschillen in verband te brengen met de lokale ecologie en daarover dan vervolgens uitspraken te doen vanuit deze verschillen in gejaagde soorten. Ten eerste zijn vele daarvan niet erg milieu-specifiek en ten tweede zou dat een perfecte cirkelredenering opleveren. Alleen als er parallele trends zichtbaar zouden zijn in onafhankelijke datasets (bijvoorbeeld zoogdieren, vogels en vissen) en als die sporen met de op andere wijze vastgestelde paleogeografie,

³⁸ Louwe Kooijmans 1993.

³⁹ Zie hiervoor de tabellen in Zeiler 2006a.

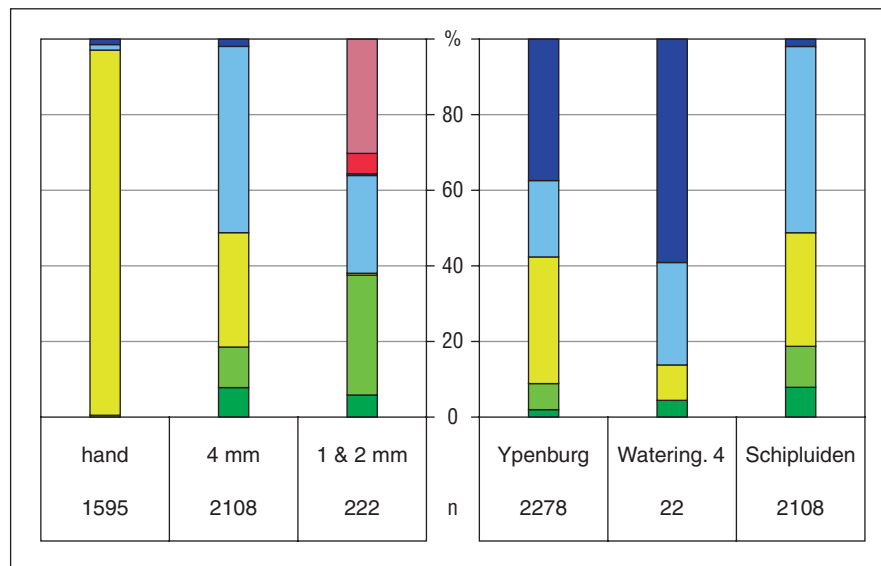
⁴⁰ Dit is goed af te lezen uit de vergelijking van het handverzamelde materiaal met dat van de 4 mm-zeef in Schipluiden (Zeiler 2006a, tabellen 23.6 en 23.8). Het gaat bij het laatste om het nazeven van reeds met de hand doorzochte grond. Bij vergelijking met volledig via zeven verzameld materiaal moeten dus hiervoor omgerekende gegevens (idem tabel 25.11) worden gebruikt. Het percentage eenden stijgt dan van 92,1 naar 97,5%.

Afb. 5.15a (links) Schipluiden, determinaties van visresten naar wijze van verzamelen: handmatig, zeven over een maaswijdte van 4 mm, 2 mm en 1 mm.

Afb. 5.15b (rechts) Verhouding tussen de visresten in Ypenburg, Wateringen 4 (beide handmatig verzameld) en Schipluiden (4 mm-zeef).

Legenda:

- spiering
- stekelbaars
- harder
- platvis
- steur
- paling
- karperachtige

zijn dergelijke verklaringen plausibel. Vooralnog schrijven wij met name de hoge kraanvogelscores in Ypenburg toe aan plaatselijke voorkeur.

Visserij

Gegevens over de visserij zijn veel moeilijker te vergelijken door de verschillen in verzamelwijze, die het spectrum van de determinaties zeer sterk beïnvloeden. Dat geldt zowel voor de maaswijdte van de gebruikte zeven als voor de monsterstrategie. Vanzelfsprekend vinden we resten van kleine vissen alleen op de fijnste zeven (1 en 2 mm) en worden met de hand hoofdzakelijk grote resten van grote vissen verzameld (afb. 5.15a). De steur vormt daarbij een speciaal geval door zijn grote aantal goed herkenbare, maar kwetsbare huidplaten. Bij matige conserveringsomstandigheden zorgen de vele fragmenten voor hoge scores. Concentraties visresten kunnen afkomstig zijn van een eenmalige depositie en zeer eenzijdig samengesteld zijn, hetgeen aantoont dat men selectief op bepaalde soorten viste. Dat is op zich interessant en begrijpelijk, maar het betekent wel dat wij geen ongelijksoortige monsters bij elkaar mogen optellen. Alleen *random* verzamelde resten geven een enigszins representatief beeld van de visvangst.⁴¹

In dit opzicht zijn er grote verschillen tussen de drie sites: in alle drie gevallen is er met de hand verzameld, in Ypenburg is er aanvullend gezeefd over 2 mm, in Schipluiden over 4, 2 en 1 mm, in Wateringen is alleen één concentratie uit een kuilvulling over 2 mm gezeefd. Dat verklaart evenwel onvoldoende de verschillen in de archeologische visspectra van de sites (afb. 5.15b). Op alle sites is op platvis (bot), paling en karperachtigen (voorn) gevestigd. Steur en harder waren echter niet alleen in aantallen resten, maar – gezien de afmetingen van de vissen – nog veel sterker in economische zin het belangrijkste en juist bij deze twee soorten bestaan er aanzienlijke verschillen: de steur domineert in Schipluiden, de harder in Wateringen 4. Ypenburg neemt een tussenpositie in. Het is helaas moeilijk, zo niet onmogelijk, om de aantallen resten van steuren (die in Schipluiden tot 3,5 m lang waren) en harders (tot 60 cm) te vertalen in het relatieve economische belang. Een gemiddelde steur leverde misschien wel 100 maal zoveel vlees als een harder, maar produceerde ook zeer veel herkenbare resten. Het dreigt mogelijk eentonig te worden, maar de verschillen zijn ook in dit geval niet te begrijpen vanuit eventuele subtiele verschillen in locatie van de sites en de toegang tot de verschillende ecozones en al evenmin door verschillen in ouderdom. Het zijn échte keuzes die de mensen vroeger hebben gemaakt.

⁴¹ Dit is allemaal zeer duidelijk in Schipluiden, Brinkhuizen 2006.

Akkerbouw en verzamelen

Er is geen vergelijkend onderzoek gedaan naar de gegevens voor de plantaardige voedselcomponent, voornamelijk uit praktische overwegingen als tijd en beschikbaarheid van gegevens. Op alle sites zijn verkoalde kafresten en graankorrels gevonden van naakte gerst en emmer. De combinatie hiervan met verkoalde zaden van kwelderplanten (geïnterpreteerd als akkeronkruiden) en vooral het voorkomen van zogenaamde sikkelglans op een aantal vuurstenen messen wordt in Schipluiden gezien als een sterk argument voor akkerbouw ter plaatse. Voor Wateringen is dit ook plausibel, al zijn de argumenten minder compleet. Sikkelglans is ook een aantal malen in Ypenburg vastgesteld. Het ontbreken van ploegsporen mag niet als tegenargument worden gebruikt: de nederzettingen zijn ouder dan de oudste tot nu toe uit Nederland bekende sporen. Voorts is het is allesbehalve duidelijk waar de akkers precies hebben gelegen en dus of delen ervan wel binnen de opgraving waren gesitueerd. Tevens waren de bodemcondities niet gunstig voor de eventuele conservering van ploegsporen.

Naast akkerbouw werden ook allerlei veldvruchten in de natuur verzameld: uien, knollen, wortels, noten, bessen, vruchten. Het meest prominent aanwezig in de archeologie zijn de resten van de sleepruim, die kennelijk alom in de duinstruwelen groeide. Het aandeel van al deze plantenkost is echter zelfs niet bij benadering te schatten op basis van teruggevonden resten.

Conclusie

De hiervoor beschreven voedselspectra laten zien dat de alle lokale gemeenschappen in principe zeer vergelijkbare activiteiten ontplooiden: een combinatie van de exploitatie van de natuur met veehouderij, met als grote uitzondering Rijswijk-Hoekpolder, waar natuurlijke bronnen geen rol speelden. Veeteelt was belangrijker dan de jacht, bij de vogeljacht richtte men zich praktisch volledig op waterwild, met name eenden, en er werden verschillende vormen van visserij bedreven. De ecologie van de soorten laat zien dat het jacht- en visgebied van elke woonplaats zowel de zoete als de brakke zone, zowel het stilstaande water als de rivier(monding) bestreek. Dit is te zien als de economische structuur van deze samenleving. In de nadere invulling hiervan bestonden evenwel opmerkelijke verschillen. In Ypenburg ving men geen bevers, maar wel andere pelsdieren. Zeezoogdieren en een reeks grote vogels (zwanen, ganzen, kraanvogels) speelden daar een veel belangrijker rol dan op de andere plaatsen, zij het nog steeds een ondergeschikte. In Schipluiden viste men weinig op harder, was de steur van overwegend belang en er werd meer gejaagd op bever. Alle verschillen tezamen zijn moeilijk te interpreteren als de resultante van lokale verschillen in ecologie. Zelfs als er daarvan sprake is geweest, dan zijn het toch de keuzes die de verschillende lokale groepen hebben gemaakt, die in de faunaspectra worden weerspiegeld.

5.4.4 Sociale verhoudingen en identiteit

De neolithische gemeenschap in Delfland bestond dus uit kleine groepen huishoudens die in een los verband (Ypenburg) of meer collectief (Schipluiden) bij elkaar woonden. In hoeverre kende deze groepen een sociale differentiatie en in welke mate was de gemeenschap als geheel geïntegreerd in een groter verband? De nederzettingen zelf geven daarvoor weinig aangrijpingspunten, maar wij kunnen proberen hierover uitspraken te doen op basis van de dodenverzorging, geografische stijlovereenvormingen en -verschillen, en de verwerving van 'exotische' materialen en artefacten. Aan de patronen daarin kan sociale betekenis worden gegeven.

Afb. 5.16 Schipluiden, graf 2, west-oost gericht, de dode in extreem samengetrokken houding, met een vuurslag als bijgift voor het gelaat (pijl).

Verschillen in dodenritueel

Verschillen in de verzorging van de doden binnen een gemeenschap kunnen sociale verschillen weerspiegelen. In Delfland is er inderdaad sprake van een heel spectrum. De doden werden óf zo behandeld dat er slechts verspreide skeletresten tussen het afval resteerden, óf zij werden formeel begraven. Het laatste vond plaats in of bij de nederzetting. De dode werd meestal sterk samengevouwen op de zij begraven (afb. 5.16), maar er zijn ook andere grafhoudingen, waaronder de gestrekte. Meervoudige begravingen van verschillend karakter komen voor. Grafstructuren en grafgiften ontbreken, met uitzondering van incidentele sieraden (kralen) en een vuurslag in Schipluiden, graf 2. Zo waren er tal van opties, maar er is geen sprake van een koppeling aan de belangrijkste archeologisch traceerbare variabelen: leeftijd en geslacht.

Er bestaan opmerkelijke verschillen tussen de drie sites.

In Schipluiden domineerde de 'informele' dodenbehandeling en werd formele begraving, als afsluiting van het dodenritueel, zeer selectief toegepast; gezien de plaats ervan, mogelijk alleen door één huishouden en daarin speciaal voor enkele (lang niet alle) oudere mannen en twee kinderen. Omdat in dergelijke samenlevingen prestige vaak verbonden is met ouderdom en de leiding bij mannen berust, kan de selectie van relatief oude mannen opgevat worden als een speciale procedure voor personen die een bijzondere rol vervulden in de lokale gemeenschap. In één geval wordt de maatschappelijke positie van de dode door een vuurslag van exotische materialen als grafgift benadrukt. Het huishouden, waaruit zij alle afkomstig lijken te zijn, nam mogelijk een leidende positie in binnen de lokale groep.

In Ypenburg lag in het midden van het duin een grafveld. Door de verstoring in recente tijd is het helaas niet aan een bewoningsfase toe te schrijven of aan een van de (paal)clusters te koppelen, maar voor ons doel is dat niet bezwaarlijk. Het gaat om 34 graven, verdeeld over twee clusters, waarin beide seksen en het hele leeftijdspectrum zijn vertegenwoordigd. Het lijkt op de systematische bijzetting van alle overledenen uit hetzij twee gelijktijdige huishoudens, hetzij twee fasen van één huishouden. Van de andere huishoudens werden geen graven gevonden. Die hebben óf elders – in elk geval buiten de opgravingsputten – gelegen, óf er werd door die huishoudens niet formeel begraven. Geassocieerd met één van de paalclusters aan het andere (westelijke) eind van het duin werd een aantal losse skeletelementen van tenminste twee individuen gevonden, waaronder delen van het melkgebit van een kind.

Op beide sites lijkt formele begraving aan één (dominant?) huishouden te zijn gekoppeld en is er dus sprake van ongelijkheid tussen huishoudens, maar in Ypenburg is die prominenter tot uitdrukking gebracht dan in Schipluiden. Alleen in Schipluiden is daarentegen sprake van een onderscheid binnen dit dominante huishouden, op basis van leeftijd en sekse. Het is verleidelijk dat te zien als de weerslag van een (iets) grotere sociale differentiatie in deze meer complexe nederzetting.

In Wateringen 4 werden in het geheel geen graven aangetroffen, hetgeen eventueel te verklaren is door de geringe omvang en kortstondigheid van de woonplaats. Het eveneens volledig ontbreken van losse menselijke resten staat echter niet in verhouding tot de hoeveelheid materiaal in alle andere vondstcategorieën en is dus wel significant. Ook als slechts 10% van de overledenen in deze vorm zou worden terug gevonden, zoals voor Schipluiden berekend, zouden er in Wateringen 4 resten gevonden moeten zijn. Een verklaring is begraving respectievelijk dodenbehandeling op een andere, naburige locatie.

De verschillen tussen de drie sites zijn opmerkelijk groot, wat wijst op betrekkelijk losse regels en een grote vrijheid om daaraan op lokaal niveau zelf invulling te geven. Zo bijzonder is dat eigenlijk niet. In een (in onze optiek) veel sterker geformaliseerde samenleving als die van de bandkeramiek lijken grafvelden ook eerder uitzondering dan regel, terwijl daarin inhumatie en crematie naast elkaar werden toegepast, zonder dat ons de onderliggende reden van de keuze daartussen duidelijk is.

Geografische trends in het aardewerk (afb. 5.17)

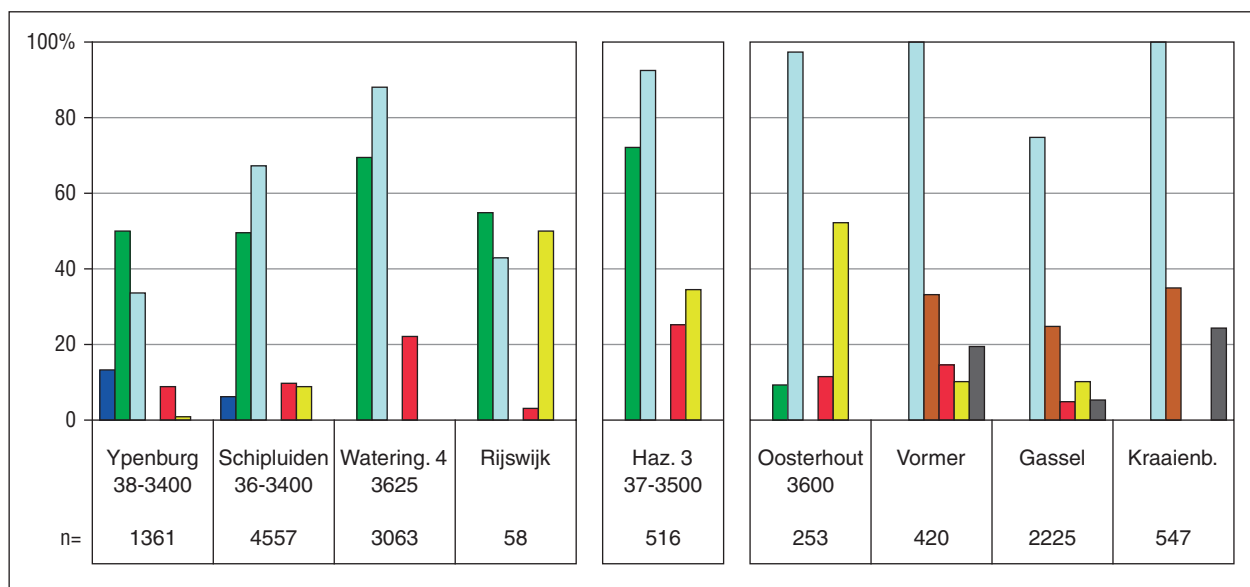
Door het gedetailleerde onderzoek van Raemaekers⁴² zijn duidelijke verschillen tussen het aardewerk in het kustgebied en het binnenland vastgesteld. Schelpverschraling is – niet onverwacht – bij uitstek een kenmerk van het kustgebied en dat geldt ook voor plantaardig materiaal. Verschraling met steengruis, speciaal kwarts, vinden we daarentegen vooral in het rivierengebied en wordt aan de kust pas in de loop van de bewoning dominant. In het oosten is daarnaast ook vaak zand toegevoegd. Het aanbrengen van bundels lijnen als wandversiering komt maar heel schaars voor aan de kust – in Schipluiden en één scherf in Rijswijk – maar is algemeen op alle sites in het rivierengebied. Een tweede onderscheidend kenmerk is daar het ruw maken van de buitenwand van potten, door er klodders klei over uit te smeren (*Schlickrauhung*). Dergelijke potten, voorzien van een omgeslagen rand (een *Tupfenleist*), zijn verwant aan de *Vorratsgefässe* van de Michelsberg-cultuur. Verder is Hazendonk-aardewerk in het rivierengebied geassocieerd met dunwandige, glad afgewerkte of gepolijste kommen en schalen, waarvoor de inspiratiebron nog onduidelijk is. Voor de gecarineerde profielen wordt met een schuin oog naar de zogenaamde *Grimston bowls* uit Engeland gekeken. De typologische verhoudingen zijn dus complexer dan een simpele gradiënt Hazendonk-Michelsberg.⁴³

De vondstcomplexen in het rivierengebied zijn stellig niet allemaal gelijktijdig. De onderlinge verschillen zullen voor een deel op verschillen in ouderdom zijn terug te voeren en daarbij denken we dan in de eerste plaats, parallel aan Delfland, aan de verschillen in versieringspercentage. Op grond daarvan vatten we Kraaienberg nog steeds op als een ouder ensemble dan de overige.

De interregionale verschillen laten zien dat de pottenbakkers van Delfland een zekere zelfstandige status hebben bezeten, waarbij zij binnen een algemeen aardewerkconcept een aantal eigen technische en stilistische keuzes maakten. Wandversiering met allerlei soorten indrukken werd naar het schijnt wat later populair dan meer naar het oosten, lijnversiering slechts incidenteel toegepast, voorraadpotten met besmeerde wand en *Tupfenleist* zijn nooit overgenomen en dat geldt ook voor het hele assortiment dunwandige kommen. Annemend dat

⁴² Raemaekers 1999 en id. in Ball & Van den Broeke 2007.

⁴³ Voor de vondstgroepen in het oostelijk rivierengebied: Louwe Kooijmans 1980; Louwe Kooijmans & Verhart 1990; Verhart en Louwe Kooijmans 1989; Verhart 1989; Ball & Van den Broeke 2007.

Afb. 5.17 Geografische differentiatie van het aardewerk op sites van de Hazendonk-groep over een transect van de kust naar de omgeving van Nijmegen.

Legenda:

- schelpverschraling
- organische verschraling
- steenverschraling
- zandverschraling
- wandversiering
- lijnversiering
- besmeerd

het de vrouwen waren, die de potten maakten, betekent dit een beperkte mate van uitwisseling van vrouwen als huwelijkspartner.

Het stijlverloop van oost naar west impliceert ook dat de Hazendonk een tussenpositie inneemt en niet eenvoudig als een vooruitgeschoven *special activity site* van de westelijke kust- of de oostelijke rivierenregio kan worden gezien.

Grondstofnetwerken

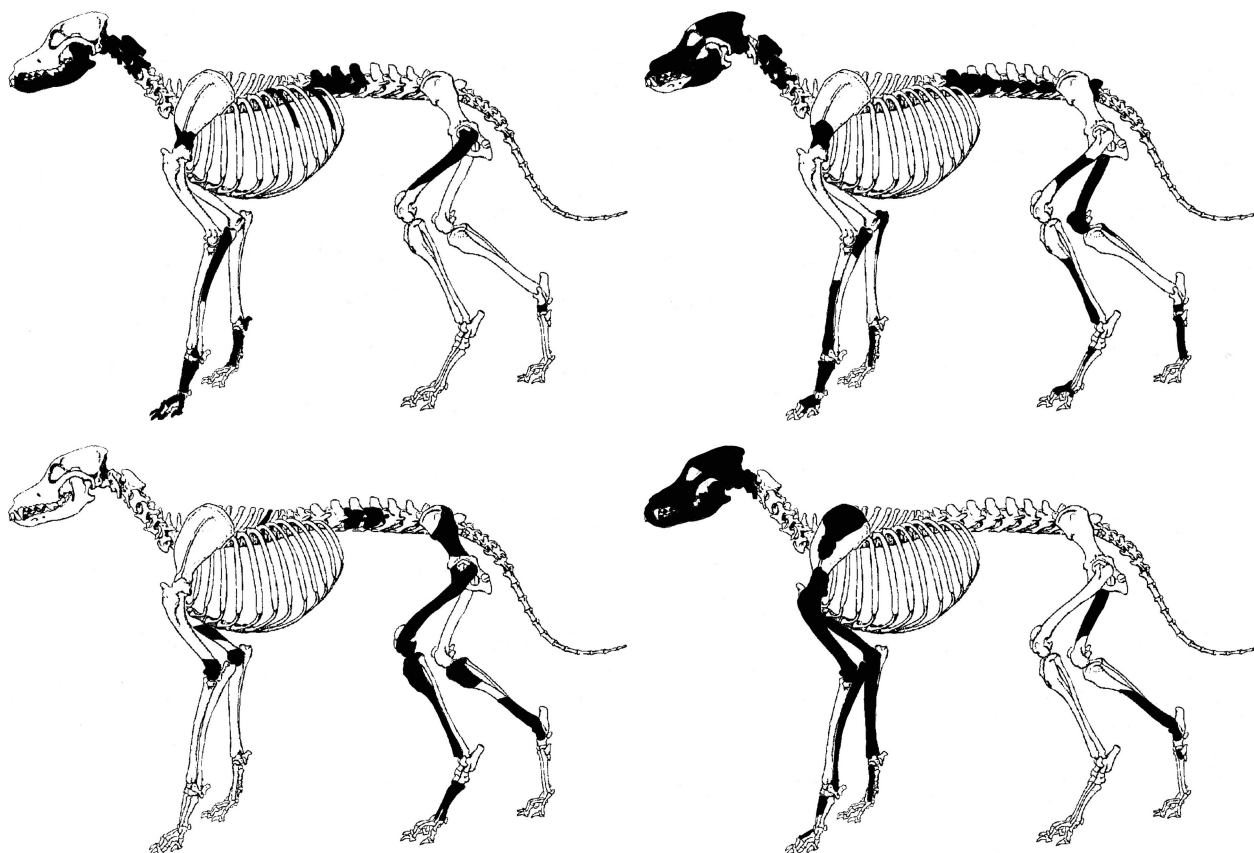
Voor de verwerving van essentiële grondstoffen die in de regio ontbraken, onderhielden de bewoners van Delfland contacten in uiteenlopende richtingen: naar het oosten speciaal voor natuursteen⁴⁴ en naar het zuiden, speciaal voor gemijnde vuursteen met de Krijtstreken en voor pyriet voor de vuurslagen met Pas de Calais.

'Importvuursteen' maakt 7,5 % (Schipluiden) tot 10,6 % (Wateringen 4) van het gebruikte vuursteen uit. De scores voor de verschillende bronnen – van Rijckholt in het oosten tot Cap Blanc Nez in het westen – lopen op de verschillende sites nogal uiteen, maar het is niet duidelijk hoeveel betekenis daaraan moet worden gegeven. Zij zullen ten dele op de onvermijdelijke persoonsgebonden determinatieverschillen zijn terug te voeren. Het vuursteen werd in twee vormen aangevoerd: als klingwerktuigen en bijlen. Na breuk fungeerden fragmenten van bijlen als kern voor de productie van afslagen, met name in Schipluiden, waar bijlafslagen ongeveer 20% van de bestudeerde artefacten uitmaken (548 van 2666).⁴⁵ Voor de wijze waarop deze hoogwaardige vuursteen en de pyriet werd verkregen hebben we feitelijk geen enkele concrete aanwijzing. Voor de complete werktuigen nemen we eerder een *gift exchange* aan dan eigen expedities tot aan de bronnen, die immers in het Michelsberg-cultuurgebied lagen.

Bij het natuursteen gaat het op alle sites, en ook op de Hazendonk, voornamelijk om zandsteen, kwarts en kwartsieten, waarvoor de bronnen moeilijk zijn te bepalen. De percentages stollings- en metamorfe gesteenten (anders dan kwartsiet) zijn op beide sites opmerkelijk hoog en ontlopen elkaar weinig bij het bewerkte steenmateriaal (21 en 23%). Voor de verwerving van dit minder prestigieuze, maar toch essentiële materiaal denken we eerder aan eigen expedities binnen het Hazendonk-cultuurgebied, dan aan uitrust. Een dergelijke veronderstelling van vrije toegang tot de bronnen lijkt op gespannen voet te staan met de duidelijke gradiënt in de aardewerktypologie en -technologie over

⁴⁴ Hiermee wordt in het algemeen alle niet-vuursteen aangeduid.

⁴⁵ Van Gijn et al. in Louwe Kooijmans & Jongste 2006, 136.

het gehele rivierengebied. We moeten ons er echter rekenschap van geven dat de steenverzorging, inclusief expeditie, zich geheel binnen het domein van de mannen afspeelde en de aardewerkproductie in dat van de vrouw. Het gaat dus om gescheiden domeinen van communicatie die nauwelijks met elkaar zullen hebben geïnterfereerd.

Afb. 5.18 Schipluiden, partiële deposities van vier honden. Terugggevonden resten zijn aangegeven in zwart.

Git komt relatief prominent voor in Schipluiden, barnsteen in Ypenburg, met name in de graven. Git was waarschijnlijk afkomstig van de kust bij Boulogne-sur-Mer, of uit aanspoelsels op stranden ten noorden daarvan. Kleine stukjes barnsteen konden vermoedelijk aan het Noordzeestrand ten noorden van Delfland gevonden worden. Het is de vraag of dergelijk betrekkelijk gemakkelijk toegankelijk materiaal gebruikt is om verschillen in maatschappelijke positie aan te geven. Het enige waarvan we dat met enige stelligheid wél kunnen zeggen, zijn pyriet en de 'exotische', gemijnde vuursteen, op basis van de bijgift van beide in graf 2 van Schipluiden (afb. 5.16).

De overeenkomsten in materialen en het geografische bereik van de netwerken, zoals hierboven kort omschreven voor Delfland rond 3500 v.Chr. met die van de laat-mesolithische en vroege Swifterbant-gemeenschappen van Hardinxveld-Giessendam, 2000-1000 jaar eerder, wijzen op een lang-diachrone sociale continuïteit op supraregionaal niveau. De verschillen tussen de Delfland-sites lijken zo bescheiden dat we elke gemeenschap in deze netwerken een parallele en zelfstandige rol toedenken en niet een van de sites een meer centrale positie mogen toekennen. Gezien de verschillen in fragmentatie en gebruik, en vooral de determinatieproblematiek, zowel bij het steen als van het vuursteen, lijkt een speciale, comparatieve studie door één onderzoeker overigens een vereiste om eventuele verschillen tussen de sites betrouwbaar vast te stellen.

5.4.5 Ideologie

In hoeverre hebben we via de opgegraven nederzettingen zicht op het denken van de mensen, op hun wereldbeeld, op betekenissen die zij toekenden aan materialen, organismen en plaatsen? Is het mogelijk dat te karakteriseren in de zin van het neolithisatieproces? Wij moeten het daarvoor vooral hebben van doelbewuste depositie en begraving, van overleden leden van de gemeenschap, van dieren en van voorwerpen.

In het omgaan met de doden constateren we enerzijds aspecten die opgevat kunnen worden als een voortzetting van mesolithische tradities: de informele dodenbehandeling, incidentele begraving, de gestrekte rugligging als grafhouding, de meervoudige begraving en het ontbreken van grafgiften anders dan (kleding)ornamenten. Daartegenover zijn de vaste oriëntatie (in Schipluiden) en de dominante sterk samengetrokken, gehurkte grafhouding als typisch neolithisch aan te merken, evenals de incidentele 'functionele' grafgift. Vatten wij deze grafgebruiken op als een reflectie van de ideeënwereld, dan kunnen we stellen dat ook daarin sprake is van een 'substitutiefase', in de terminologie van Zvelebil en Rowley-Conwy (1984)

Honden namen in het Europese Mesolithicum een belangrijke plaats in, naar wij aannemen door hun rol als vaste en onmisbare metgezel van de jagers bij het opsporen en opdrijven van het wild en het apporteren van geschoten dieren. Die speciale positie komt bijvoorbeeld tot uitdrukking in het feit dat honden (meestal) niet lijken te zijn gegeten, en vooral door de begraving van honden, zoals in ons land in het Laat-Mesolithicum op de donk van Hardinxveld-Polderweg.⁴⁶ In het Neolithicum van Delfland blijkt de hond nog steeds een speciale rol in het leven en denken van de mensen te hebben gespeeld. In Schipluiden werden in de depositiezones naast het duin 4 incomplete skeletten gevonden en zeven complete koppen, dat wil zeggen schedels met onderkaak en soms een atlas, draaier en/of enkele nekervels (afb. 5.18).⁴⁷ Dezelfde waarnemingen waren eerder ook in Rijswijk gedaan: op locatie 4 een complete hond in anatomisch verband in de vulling van een waterkuil en de incomplete resten van een tweede individu; op locatie 1 eveneens een incompleet skelet en op locatie 2, geheel geïsoleerd, een schedel met passende atlas en draaier.⁴⁸ In Ypenburg tenslotte werden twee incomplete skeletten van een volwassen en een jonge hond bij elkaar aangetroffen.⁴⁹ Er is dus incidenteel sprake van begraving, maar veel frequenter van een opmerkelijk ritueel, waarbij honden werden gedood, en de resten pas na geruime tijd verzameld en gedumpt, de koppen vaak afzonderlijk.

Een enkele maal werden ook andere dieren doelbewust begraven. Op locatie 4 van Rijswijk-A4 werden de resten van twee varkentjes gevonden, het ene 8 maanden oud en compleet met uitzondering van de onderpoten, het ander een incomplete big. Een vergelijkbare vondst is het ruim 1000 jaar oudere, jonge zwijntje van Hardinxveld-De Bruin. Ook uit de eindfase van het Neolithicum, 1500 jaar ná de Hazendonk-groep, kennen we vergelijkbare dierbegravingen: een rund in Molenaarsgraaf en een varken in Ottoland.⁵⁰ In al deze gevallen lijkt er meer sprake van een vorm van (cultische?) depositie dan van formele begraving. Het bijzondere in deze neolithische context is, dat die depositie plaatsvond in of aan de rand van de *domestic space* van de woonplaats. Dat staat in scherp contrast met de depositie in Drenthe in het 'wilde' buitengebied, bijlen in 'drassige laagtes' en geweien en runderhoorns in beekdalen en venen.⁵¹

Naast de depositie van (delen van) honden en varkens, komen we in Schipluiden en Ypenburg ook het verschijnsel tegen van de 'depositiekuil'. Dit zijn kuilen met een bijzondere inhoud, waarvan we aannemen dat die daarin intentioneel is gedeponeerd. In Schipluiden gaat het om één kuiltje aan de noordrand van het duin, waarin een groot aantal beenderen van drie runderen

46 Louwe Kooijmans 2001a.

47 Zeiler 2006a, 392 f. en Appendix 22.3.

48 Laarman 2004, 54.

49 De Vries 2004, 22.

50 Louwe Kooijmans 1974.

51 Prummel & Van der Sanden 1994; Ufkes 1997.

en de ingeslagen schedel van een hond. In Ypenburg bevond zich in één vrij kleine kuil aan de duinrand een complete aardewerk pot en een maalsteen van graniet. In een kleine ingraving met een doorsnede van slechts 10 cm werden 9 stuks vuursteen gevonden, waaronder zes bijlafslagen.⁵² Deze praktijk heeft oudere tegenhangers in de groep depositiekuiltjes van Hardinxveld-De Bruin, met onder meer een grote pot, en de potten van Bronneger, Urk en Ede-Rietveld. Gelijktijdig is een reeks van losse complete potten van de Michelsberg-cultuur in het noorden van België en Nederlands Limburg.⁵³ Langzamerhand tekent zich een complexe traditie af van offerpraktijken, *on site* en *off site*, die wortelt in het begin van de Swifterbant-cultuur en die in de loop van het Neolithicum geleidelijk aan nieuwe inhoud krijgen door het gebruik van nieuwe objecten, met name bijlen. Zij reflecteren een intensieve wijze van communicatie met krachten in de eigen samenleving en de natuur daarbuiten: *the spirits of the ancestors and the spirits of nature*.⁵⁴ De inhoud van die ideeënwereld ontgaat ons natuurlijk, maar het is wel een belangrijk aspect van de nieuwe, neolithische samenleving, waarvan de mensen in Delfland deel uit maakten.

5.5 Conclusie

Het voorgaande was een exercitie om de algemene archeologische praktijk te doorbreken van het *bottom up* inhoud geven aan monolithische culturen vanuit de sites als constituerende elementen. Daarvoor werd de omgekeerde weg bewandeld: het zoeken naar verschillen tussen sites die in vele opzichten overeenkomen – in ouderdom en cultuur, in landschappelijke setting en functie – om zicht te krijgen op de vrijheid van handelen van de lokale gemeenschappen en hen daarmee als het ware een stuk individualiteit te geven, die hen door het ‘cultuurdenken’ wordt ontnomen. Dit nu was mogelijk door het hoogwaardige gegevensbestand in Delfland. In de overeenkomsten tussen de sites zien wij de structuur van de regionale samenleving, in de verschillen zien we de wijze waarop daaraan plaatselijk invulling is gegeven en keuzes werden gemaakt.

Structureel is het een gemeenschap op de drempel tussen Meso- en Neolithicum, in de zogenaamde *substitution* of vervangingsfase, die in de Lage Landen geruime tijd – vele eeuwen – beslaat. Dit is zichtbaar in alle aspecten van de samenleving: in de nederzettingsstructuur, sociale differentiatie, materiële cultuur, voedselvoorziening en ideologie. In al deze facetten van de maatschappij verschillen de woonplaatsen echter van elkaar en dat soms in aanzienlijke mate. De verschillen in lay-out van de woonplaatsen, in continuïteit en in collectiviteit springen misschien nog wel het meest in het oog. Daaraan verbonden zijn archeologisch minder grijpbare verschillen in sociale differentiatie. Niet zozeer in de basis-voedselvoorziening, maar wel in preferenties in de jacht op pelsdieren en vogels en in de visserij, signaleren we plaatsgebonden voorkeuren. Een grote mate van eigenzinnigheid en ‘moderniteit’ vormt de lokale groep van Rijswijk-Hoekpolder met zijn volledig agrarische levenswijze.

Achter het ogenschijnlijk uniforme en eenvoudig vormgegeven aardewerk signaleren we verschillen in technologie en stijl tussen de sites, die alleen als een plaatselijke expressie van een algemeen principe zijn te begrijpen. Veel markantere, interregionale verschillen laten zien dat de Delflandse gemeenschap een eigen, zelfstandige positie bekleedde binnen het ruimere Hazendonk-cultuurgebied. Elk van die gemeenschappen onderhield zijn eigen contacten met het Michelsberg-gebied in de lösszone van Limburg en België. De verschillen tussen de onderzochte woonplaatsen in Delfland confronteren ons met de kwestie van de representativiteit van individuele sites. Het is duidelijk dat we in deze een terughoudend standpunt moeten innemen.

⁵² Houkes & Bruning in Koot et al. 2008.

⁵³ Louwe Kooijmans & Jongste 2006, 495-496.

⁵⁴ Vergelijk bijvoorbeeld Ebbesen 1993.

Ook in andere regio's met een rijk gegevensbestand is een vergelijkbare benadering met vrucht mogelijk. Zo heeft in de laatste jaren het 'uniformiteitsdenken' over de bandkeramiek plaatsgemaakt voor het benadrukken van de diversiteit op alle niveaus, van geheel Europa tot binnen Zuid-Limburg.⁵⁵ Nu het culturele bouwwerk is voltooid, is het interessant om ons meer dan vroeger te verdiepen in de pluriformiteit van de gemeenschappen die achter de door ons gedefinieerde 'culturen' schuil gaan en beter zicht te krijgen op de mensen die daarvan deel uitmaakten. Deze studie van Delfland omstreeks 3500 v.Chr. is daartoe een vingeroefening.

Dankwoord

Een speciaal woord van dank is de auteur verschuldigd aan Hans Koot voor het ter beschikking stellen van de gegevens en concept-hoofdstukken van het grote Ypenburg-onderzoek. Daarbij waren ook Okke Dorenbos, Hester van den Ende en Tom Hazenberg zeer behulpzaam. Voor informatie, commentaar en discussie dank ik voorts Luc Amkreutz, Corinne Bakker, Peter van den Broeke, Joanne Mol, Bert van der Valk en Jørn Zeiler. Afbeelding 5.1 werd vervaardigd door Walter Laan, afbeelding 5.9 door Jopie Louwe Kooijmans, de staafgrafieken werden verzorgd door Alastair Allen, Medy Oberendorff maakte de overige afbeeldingen.

⁵⁵ Modderman 1988; Amkreutz 2006.

Naar aanleiding van de opgraving van de nederzetting uit het Midden-Neolithicum heeft een uitgebreide analyse van het organisch en botanisch materiaal plaatsgehad. Dit leidde tot een reconstructie van het landschap en de begroeiing over een periode van 250 jaar bewoning. Het gebied bestond uit een brakwatermoeras, met richting de zee een lage duinenrij en lage begroeiing. Directe aanwijzingen voor diverse bomen ontbreken in het stuifmeel.

Foto: De foto geeft een impressie van het landschap nabij Kwadenhoek (Zuid-Hollands eiland Goeree). De begroeide grasvlakte wordt omsloten door de lage zandduinen langs het strand en die de landinwaarts gelegen duinen. Een relatief boomloze omgeving, maar wel met diverse soorten struiken en kruiden. (foto L.P. Louwe Kooijmans, Eerbeek)

Literatuur

- Abbink, A.A., 1993: The Midden-Delfland project: Iron Age occupation, *Helinium* 33, 253-301.
- Aigremont, Dr. (S. Schultze-Gallera), 1909: *Fuss- und Schuh-Symbolik und Erotik. Folkloristische und sexualwissenschaftliche Untersuchungen*, Leipzig.
- Alkemade, M.M.M. (et al.) 2006: *Nationale onderzoeksagenda archeologie* (NOaA), Amersfoort.
- Amkreutz, L., 2006: Bandkeramiek op de Maasoevers: feit of foutje?, *Westerheem*, 55, 130-140.
- Amkreutz, L. & L. Verhart 2006: De Hazendonkgroep en het midden-neolithicum van Limburg, *Archeologie in Limburg*, 104, 10-17.
- Ankersmit, F.R., 1990: De navel van de geschiedenis: Over interpretatie, representatie en historische realiteit, Groningen.
- Anonymus, 1998: Delf, *Cultuurhistorisch Bulletin Delft*, Jaargang 1 nr. 4.
- Anonymus, 2005: Bureauonderzoek in-en effluentleidingen Afvalwaterzuivering Haagse Regio. Standaard Archeologische inventarisatie, 4e aanvulling Tracé Groenhovenstraat AHR-X, Den Haag (intern rapport).
- Appadurai, A., 1986: Introduction: commodities and the politics of value, in: A. Appadurai (ed.). *The social life of things: commodities in perspective*, Cambridge, 3-63.
- Appels, F., 1996: *Veertiende eeuwse bewoning in de Woudse Polder? De middeleeuwse keramiek van vindplaats 1.23*, Amsterdam (doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam).
- ARA Kaarten VTH, inv.nr. 2342.
- Ashworth, G., 2005: Heritage and the consumption of places, in: R. van der Laarse (red.), *Bezeten van vroeger: Erfgoed, identiteit en musealisering*, Amsterdam, 193-207.
- Bakels, C.C., 1997: Former vegetation and food plants, in: D.C.M. Raemaekers (et al.), Wateringen 4: a coastal settlement of the Middle Neolithic Hazendonk 3 Group, *Analecta Praehistorica Leidensia*, 29, 151-158.
- Bakels, C.C., 2006: Pollen analysis and the reconstruction of the former vegetation, in: L.P. Louwe Kooijmans & P.F.B. Jongste (eds.), *Schipluiden, a Neolithic settlement on the Dutch North Sea coast c. 3500 cal BC*, Leiden (Analecta Praehistorica Leidensia, 37/38), 305-315.
- Bakker, C.B. & C.Y. Burnier 1997: Den Haag: Wateringse Veld 1, in: R.M. van Heeringen & M. Meffert (red.), *Archeologische Kroniek van Zuid-Holland over 1996, Holland*, 29, 389.
- Bakker, C.B. & C.Y. Burnier 1997: Den Haag-Wateringse Veld 2, in: R.M. van Heeringen & M. Meffert (red.), *Archeologische Kroniek van Zuid-Holland over 1996, Holland*, 29, 2, 402.
- Ball, E.A.G. & P.W. van den Broeke, in voorb.: *Oosterhout-'t Klumke. Opgravingen op 't Klumke te Nijmegen-Oosterhout. Boeren uit het Midden-Neolithicum, de IJzertijd en de Merovingische periode op een zandrug in de oostelijke Betuwe*, Nijmegen (Archeologische Berichten Nijmegen).
- Barber, E.W. & P.T. Barber 2004: *When they severed earth from sky: how the human mind shapes myth*, Princeton.
- Bartels, Chr., J.H.F. Bloemers, H. van Londen, A. Orejas & M. Ruiz del Arbol 2007: Introduction, in: Chr. Bartels, M. Ruiz del Arbol & H. van Londen (eds.), *Landmarks- Profiling European Landscapes*, Bochum.
- Becker, H. (ed.), 1996: *Archäologische Prospektion. Luftbildarchäologie und Geophysik*. München (Arbeitshefte des Bayerischen Landesamtes für Denkmalpflege, 59).
- Becker, C.J., 1970: Zur Frage der eisenzeitlichen Moor-gefäße in Dänemark, in: H. Jankuhn (ed.), *Vorgeschichtliche Heiligtümer und Opferplätze in Mittel- und Nordeuropa*. (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften, Philologisch-Historische Klasse, Dritte Folge Nr. 74), 119-166.

- Beerens, A. & A. Isarin 2004: *Selectieagenda gemeente Westland, Westlandse Zoom*, Woerden.
- Beets, D.J. & A.J.F. Spek 2000: The Holocene evolution of the barrier and back-barrier basins of Belgium and the Netherlands as a function of late Weichselian morphology, relative sea-level rise and sediment supply, *Geologie en Mijnbouw* 79, 3-16.
- Behre, K.E., 1986: *Anthropogenic indicators in pollen diagrams*, Rotterdam.
- Bekkering, T., H. Glas, D. Klaassen & J. Walter 2001: *Management van processen. Succesvol realiseren van complexe initiatieven*, Utrecht.
- Berner, A., 1984: Sedimentary pyrite formation: An update, *Geochimica et Cosmochimica Acta*, 48, 605-615.
- Besselsen, E.A., in voorb.: *Archeologisch onderzoek in Heiloo Maalwater*, Amsterdam (AACpublicaties).
- Besselsen, E.A., 2004a: *Een nederzetting uit de Romeinse tijd in Poeldijk. Archeologisch onderzoek op vindplaats B*, Amsterdam (AACpublicaties, 23).
- Besselsen, E.A., 2004b: *Ruimte voor Water. Proefsleuven door een toekomstige waterberging in de Oude Lierpolder, gemeente Westland*, Amsterdam (AACpublicaties, 27).
- Beugnier, V., 1997: *L'usage du silex dans l'acquisition et la traitement des matières animales dans le Néolithique de Chalain et Clairvaux, La Motte-aux-Magnins et Chalain 3 (Jura, France) 3700-2980 av. J.C.*, Paris (proefschrift Universiteit van Parijs X).
- Beurden, L. van, O. Dorenbos & L. Kubiak-Martens 2008: Macroresten, in: J.M. Koot et al., *Ypenburg-locatie 4. Een nederzetting met grafveld uit het Midden-Neolithicum in het West-Nederlandse kustgebied*, Leiden, 315-324.
- Beurden, L. van, C. Vermeeren & J.T. Zeiler 2007: *Den Haag-Ockenburg. een agrarische nederzetting uit de IJzertijd, een vicus en fort uit de Romeinse tijd en enkele kuilen uit de Middeleeuwen paleo-ecologisch onderzocht*, Zaandam (BIAXiaal, 325 / Archeobone rapport, 59).
- Bienenfeld, P., 1986: *Patterns of stone tool used at some Dutch Neolithic settlements*, New York (proefschrift New York State University).
- Bink, M., 2006: Het Effatha-terrein onderzocht. De opgravingen in 2005 door BAAC, in: W. de Jonge, J. Bazelmans en D. de Jager (red.): *Forum Hadriani. Van Romeinse stad tot monument*, Utrecht, 281-289.
- Bloemers, J.F.H., 1978: *Rijswijk (Z.H) 'De Bult'. Eine Siedlung der Cananefaten*, Amersfoort (Nederlandse Oudheden, 8).
- Bloemers, J.F.H., 1979: *Rijswijk (Z.H) 'De Bult', een nederzetting van de Cananefaten*, Amersfoort (Archeologische Monumenten in Nederland, 7).
- Bloemers, J.F.H., 2005: Een eerste stap naar stedelijkheid in de Rijndelta, in: B. Colenbrander (red.): *Limes Atlas*, Rotterdam.
- Bloemers, J.F.H., & M. Wijnen (red.) 2001: *Bodemarchief in Behoud en Ontwikkeling: De conceptuele grondslagen*, Den Haag.
- Bont, C. de, 2000: *Delfts water. Twee duizend jaar bewoning door waterbeheer in het Delftse*, Delft.
- Borremans, R. & R. Warginaire 1966: *La céramique d'Andenne: recherches de 1956-1965*, Rotterdam.
- Bosman, A.V.A.J., 1997: *Het culturele vondstmateriaal van de Vroeg-Romeinse versterking Velsen 1*, Amsterdam (proefschrift Universiteit van Amsterdam).
- Bourdieu, P., 1977. *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge (Cambridge Studies in Social Anthropology, 16).
- Brinkhuizen, D.C., 2006: Fish, in: L.P. Louwe Kooijmans & P.F.B. Jongste (eds.), *Schipluiden, a Neolithic settlement on the Dutch North Sea coast c. 3500 cal BC, Analecta Praehistorica Leidensia*, 37/38, 449-470.
- Brinkkemper, O. & T. de Ridder (red.) 1999: *Hoogstad 6.36. Het archeobotanisch onderzoek naar het milieu rond dammen en duikers uit de periode van 175 voor tot 175 na Christus*, Vlaardingen (VLAK-verslag, 3.3).

- Broeke, P.W. van den, 1993: A crowded peat area: observations in Vlaardingen-West and the Iron Age habitation of southern Midden-Delfland. *Analecta Praehistorica Leidensia* 26, 59-82.
- Broeke, P.W. van den & K.A. Hagers 1994: *Gasleiding als aanleiding. Inventarisatie van archeologische waarden in het gasleidingstracé Monster-Gaag (Zuid-Holland)*, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties, 1).
- Broeke, P.W. van den & H. van Londen 1995: *5000 jaar wonen op veen en klei. Archeologisch onderzoek in het reconstructiegebied Midden-Delfland*, Utrecht.
- Bronk Ramsey, C., 2003: Oxcal 3.9.
- Brouwer, M., 1986: Het 'Romeinse' aardewerk in het Maasmondgebied, in: M. C. van Trierum & H. E. Henkes (red.), *Rotterdam Papers V. A contribution to prehistoric, Roman and medieval archaeology*, Rotterdam, 77-90.
- Brouwer, M., 1992: Het aardewerk uit het grafveld van Spijkenisse-Hartel West: een vergelijking met vindplaatsen uit de omgeving, in: A.B. Döbken (red.) *BOORbalans 2. Bijdragen aan de bewoningsgeschiedenis van het Maasmondgebied*, Rotterdam, 231-236.
- Brugge, J.P. ter, 2002: Duikers gemaakt van uitgeholde boomstammen in het Maasmondgebied in de Romeinse tijd, in: A. Carmiggelt, J. Guiran en M.C. van Trierum (red.), *BOORbalans 5. Bijdragen aan de bewoningsgeschiedenis van het Maasmondgebied*, 63-86.
- Bruin, J. de, 2003: *Licht in de duisternis. Bewoning in de Romeinse tijd in Poortugaal (Z.H) belicht*, Amsterdam (doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam).
- Bruin, J. de, 2006: Vergelijking met vindplaatsen binnen en aan de rand van de regio, in: T.A. Goossens & J.P. Flamman (red.), *Schipluiden, 'Harnaspolder'. De inrichting en bewoning van het landschap in de Romeinse tijd (125 – 270 na Chr.)*, Amersfoort (ADC rapport, 625), 369-373.
- Bruin, J. de, 2008: Aardewerk, in: L. van der Feijst, J. de Bruin & E. Blom (red.), *De nederzetting te Naaldwijk II. Terug naar de sporen van Holwerda*, (ADC Monografie, 4), Amersfoort, 95-124.
- Bruin, J. de, 2007: Bijlage 1. Toelichting bij een catalogus van het Romeinse aardewerk van vindplaats 20-127, in: M.C. Dorst & F.J.C. Peeters, *Barendrecht Carnisselande (vindplaats 20-127); een dam met duiker uit de Romeinse tijd en een dijk met sloten uit de Middeleeuwen*, Rotterdam (BOOR rapport, 270).
- Bruin, de, J & E.J. Bult 2006: Voordijkhoornse polder, Laan van Groenwegen, *Delf, Cultuurhistorisch Bulletin Delft*, 8, 3.
- Bruin, J. de, & J.M. Koot 2006: Onder de rook van Forum Hadriani. De nederzetting Leeuwenbergh, in: W. de Jonge, J. Bazelmans & D. de Jager (red.) 2006. *Forum Hadriani. Van Romeinse stad tot monument*, Utrecht, 140-145.
- Brunsting, H., 1937: *Het grafveld onder Hees bij Nijmegen. Een bijdrage tot de kennis van Ulpia Noviomagus*. Amsterdam (Archeologisch-Historische Bijdragen, IV).
- Buijtendorp, T., 2006a: De voorganger van Forum Hadriani. Van inheemse nederzetting tot centrale plaats, in: W. de Jonge, J. Bazelmans en D. de Jager (red.), *Forum Hadriani. Van Romeinse stad tot monument*, Utrecht, 66-77.
- Buijtendorp, T., 2006b: Bouw en groei. De bloeiperiode van Forum Hadriani, in: W. de Jonge, J. Bazelmans en D. de Jager (red.), *Forum Hadriani. Van Romeinse stad tot monument*, Utrecht, 95-116.
- Buitenhuis, A. & J.A. van den Hurk & G.J.W. Westerveld 1971: *Midden-Delfland, Bodemgesteldheid en bodemgeschiktheid*, Wageningen (Stiboka rapport, 818).
- Bult, E.J., 1980: Archeologische vondsten en het cultuurlandschap van Midden-Delfland, *Historie en Landschap van Midden-Delfland*, 15-28.
- Bult, E.J., 1983: Midden-Delfland, een archeologische kartering, inventarisatie,

- waardering en bewoningsgeschiedenis, Amersfoort (*Nederlandse Archeologische Rapporten*, 2).
- Bult, E.J., 1986: Ontginning en bewoning ten noorden van de Maasmond en de landschappelijke veranderingen die daarbij optraden, in: M. C. van Trierum & H. E. Henkes (red.), *Rotterdam Papers V. A contribution to prehistoric, Roman and medieval archaeology*, Rotterdam, 115-136.
- Bult, E.J., 1997: Pijnacker: Zuidpolder van Delfgauw, in: R.M. van Heeringen & M. Meffert (red.), *Archeologische Kroniek van Zuid-Holland over 1996, Holland*, 29, 386-443.
- Bult, E.J., 1998a: Landschapsontwikkeling en bewoningsgeschiedenis in en om Naaldwijk, in: H.I.M. Groenewegen, & P.W. Vis, *Naeltwick 1198 -1998*, 7-23.
- Bult, E.J., 1998b: Pijnacker: Zuideindseweg 74, in: R.M. van Heeringen, *Archeologische Kroniek van Zuid-Holland over 1997, Holland*, 30, 352-410.
- Bult, E.J., 1999: Pijnacker: Zuideindseweg 72, in: E. Jacobs, *Archeologische Kroniek van Zuid-Holland over 1998, Holland*, 31, 356-399.
- Bult, E.J., 2001: Schipluiden: Woudse polder (bassin), in: R. Proos, *Archeologische Kroniek van Zuid-Holland over 2000, Holland*, 33, 120-121.
- Bult, E.J., 2005: In de lucht verdwenen, in: A. Vos en J. van der Vliet (red.), *Natuurlijke processen als verstoorder. Archeologisch erfgoed in situ bedreigd door een verstoorder die niet betaalt*, 15-21.
- Bult, E.J., 2006: Opgravingen klooster Koningsveld, in: *Jaarboek Delfia Batavorum*, 15- 2005, Delft, 113-120.
- Bult, E. J., 2008: Middeleeuws aardewerk, in: E.J. Bult en J.M. Groen, Leehove, *Delftse Archeologische Rapporten*, 27.
- Bult, E.J., & J. de Bruin 2005: *Een bureauonderzoek naar archeologische waarden in het tracé van transport- en distributieleidingen voor CO₂ in de gemeentes Westland, Midden-Delfland en Pijnacker-Nootdorp*, Delft (Delftse Archeologische Rapporten, 45).
- Bult, E.J., J.M. Koot, H. van Londen, D.C.M. Raemakers & J.A. Waasdorp 2002: *Archeologische monumentenzorg in het AHR-project. Deel 1: het voorbereidende werk, Archeologisch onderzoekskader van het AHR-proejct en Standaard Archeologische Inventarisatie van de Harnaschpolder*, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties, 6).
- Bulten, E.E.B., E.C. Rieffe, J. van Dijk & L.I. Kooistra 2006: Vindplaats AHR20, in: *Archeologisch onderzoek in- en effluentleidingen Afvalwaterzuivering Haagse Regio*, Zoetermeer (Rapport 0619), 276-289.
- Burgers, H.J.M., 1996: Drie bouwmodulen in de tempel van Elst. Een bouwkundig hoogstandje in het land der Bataven, *Westerheem*, 45, 5, 282-192.
- Campbell, B., 2000: *The writings of the Roman Landsurveyors. Introduction, text, translation and commentary*, London.
- Chapman, J.C., 2000: Pit-digging and structured deposition in the Neolithic and Copper Age of Central and Eastern Europe, *Proceedings of the Prehistoric Society*, 61, 51 – 67.
- Christidiou, R., 1999. *Outils en os néolithiques du Nord de la Grèce: étude technologique*, Paris (proefschrift Universiteit van Parijs X).
- Clark, A.J., 1996: *Seeing beneath the soil*, Londen.
- Clarke, D.L., 1968: *Analytical Archaeology*, Londen.
- Clason, A.T., 1967: *Animal and man in Holland's past an investigation of the animal world surrounding man in prehistoric and early historical times in the provinces of North and South Holland*, Groningen (proefschrift Rijksuniversiteit Groningen).
- Clason, A.T. & D.C. Brinkhuizen 1993: Bergschenhoek, in: A.T. Clason, S. Payne & H.-P. Uerpmann (eds.), *Skeletons in her Cupboard* (Oxbow Monograph, 34), 61-73.
- Clavel-Lévêque, M., 1993: Une forma à l'échelle: le fragment de Lacimurga, *Estudios de Antigüedad*, 6/7, 175-182.

- Clavel-Lévêque, M., & A. Orejas (eds.) 2002: *Atlas Historique des cadastres d'Europe II*, Luxemburg (Commission européenne, Action COST G2).
- Cleveringa, J., 2000: *Reconstruction and modelling of Holocene coastal evolution of the western Netherlands*, Utrecht (proefschrift universiteit Utrecht).
- Cock, J.K. de, 1967: Die Grafschaft Masalant, in: J.B. Wolters, *Miscellanea Mediaevalia in memoriam Jan Frederik Niermeyer*, Groningen, 105-112.
- Cock, J.K. de, 1977: De middeleeuwse ontginningen Rijswijk en Rijswijkerbroek, *Geografisch Tijdschrift* XI nr. 5, 428-433.
- Conyers, L.B. & D. Goodman 1997: *Ground-Penetrating Radar: an introduction for archaeologists*, Walnut Creek.
- Curle, J., 1911: *A Roman Frontier Post and its People-the Fort of Newstead in the Parish of Melrose*, Glasgow.
- Daalen, S. van, 2003: *Een reconstructie van het moerasbos te Ypenburg*, Wageningen (doctoraalscriptie Wageningen Universiteit).
- David, A., 2001: Overview - The role and practice of archaeological prospection, in: D.R. Brothwell en A.M. Pollard (eds.), *Handbook of archaeological sciences*, Chichester, 521-727.
- Davidson, H.R.E., 1988: *Myths and Symbols in Pagan Europe*, Manchester.
- Davidson, H.R.E., 1993: *The Lost Beliefs of Northern Europe*, London/New York.
- De Clercq, W. & P. Degryse 2006: *Low lands Ware. Definiëring van een belangrijke Romeinse aardewerkproductie en haar distributie (ca. 60-300 AD; Nederland, België, Duitsland,)*, Amsterdam (ongepubliceerde tekst van lezing op tiende Romeinensymposium 15 december 2006).
- De Clercq, W. & P. Degryse, 2008: The mineralogy and petrography of Low Lands Ware 1 (Roman lower Rhine-Meuse-Scheldt basin; the Netherlands, Belgium, Germany), *Journal of Archaeological Science* 35, 448-458.
- Deeben, J., D.P. Hallewas & Th.J. Maarleveld 2002: Predictive modelling in Archaeological Heritage Management of the Netherlands: the Indicative Map of Archaeological Values (2nd Generation), *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, 45, 9-56.
- Defilet, M.P., & T. de Ridder (red.) 2002: 'd' *Engelsche Boomgaert* '6.123. *Basisverslag*, Vlaardingen (VLAK-verslag, 4.1).
- Delaruelle, S., C. Verbeek & W. De Clercq 2004: Wonen en leven op het HSL-traject in de Romeinse tijd (ca. 50 v.C.-476 n.C.), in: J. Bungeneers, S. Delaruelle & C. Verbeek (red.), *Verloren voorwerpen. Archeologisch onderzoek op het HSL-traject in de provincie Antwerpen*, Borgerhout, 189-258.
- Dent, D.L. & L.J. Pons 1995: A world perspective on acid sulphate soils, *Geoderma*, 67, 263-276.
- Deunhouwer, P., 2001: *Afvalwaterzuiveringsinstallatie Harnaschpolder, gemeente Schipluiden. Een Aanvullende Archeologische Inventarisatie*, Amsterdam (RAAP-rapport, 682).
- Deunhouwer, P., 2002: *De neolithische site op de Noordhoorn-strandwal, gemeente Schipluiden. Een Aanvullend Archeologisch Onderzoek*, Amsterdam (RAAP-rapport, 771).
- Deunhouwer, P., 2003: AAI en AAO Noordhoorn-strandwal, in: J.P. Flamman & E.J. Bult (red.), *Archeologische monumentenzorg in het AHR-project, Deel 2: verkennend archeologisch onderzoek in de Harnaschpolder*, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties, 7), 33-71.
- Diepeveen-Jansen, M.A.T.G. & K.E. Waugh (red.) 2005: *Digitale registratie en documentatie van opgravingen binnen de KNA*, Amersfoort (Vestigingsrapport, 229).
- Dietler, M., & B. Hayden (eds.) 2001: *Feasts: Archaeological and Ethnographic Perspectives on Food, Politics, and Power*, Washington.
- Dijk, J. van, 2006a: 4.2.8 Archeozoölogie, in: T.A. Goossens & J.F. Flamman (red.), *Schipluiden, 'Harnaschpolder'. De inrichting en bewoning van het landschap in de Romeinse tijd (125 – 270 na Chr.)*, Amersfoort (ADC rapport, 625), 158-169.

- Dijk, J. van, 2006b: Zoölogie vindplaats 41 (AHR-I), in: E.C. Rieffe, L.I. Kooistra, E.E.B. Bulten & J. van Dijk 2006: *Archeologisch onderzoek in- en effluent-leidingen Afvalwaterzuivering Haagse Regio, Zoetermeer* (Rapport 0619), 232-233.
- Dijkstra, M.F.P., J. de Koning & S. Lange 2006: *Limmen – de Krocht. De opgraving van een middeleeuwse plattelandsnederzetting in Kennemerland*, Amsterdam (AACpublicaties, 41).
- Dijkstra, M.F.P., 2006: *Calamiteitenberging Woudse Polder: Archeologisch onderzoek in het kadetracé*, Amsterdam (AACPublicaties, 37).
- Dilke, O.A.W., 1987: Roman Large scale mapping in the Early Empire, in: L.J.B. Harley & D. Woodward (eds.), *The History of Cartography, Vol.1, Cartography in Prehistoric, Ancient and Medieval Europe and the Mediterranean*, Chicago, 212-233.
- Dirkx, G.H.P. & J.A.J. Vervloet 1989: *“Oude Leede”, een historisch-geografische beschrijving, inventarisatie en waardering van het cultuurlandschap*, Wageningen (Staring Centrum Rapport, 2).
- Dobres, M. & C. R. Hoffman 1994: Social agency and the dynamics of prehistoric technology. *Journal of Archaeological Method and Technology* 1(3), 211-258.
- Dowden, K., 2000: *European Paganism: the realities of cult from antiquity to the Middle Ages*, London.
- Doxiades, K.A., 1972: *Architectural space in ancient Greece*, Cambridge, Massachusetts.
- Dragendorff, H., 1895: Terra sigillata, *Bonner Jahrbücher* 96-97, 18-155.
- Dressel, H., 1879: Di grande deposito di anfore rinvenuto nel nuovo quartiere del Castro Pretorio, *Bullettino della Commissione archeologica comunale di Roma*, 7, 36-112 en 143-196.
- Driesch, A. von den, 1976: *A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites*, Cambridge (Peabody Museum Bulletin, 1).
- Driesen, P., & N. de Winter 2006: Aardewerk, in: T.A. Goossens & J.P. Flamman (red.), *Schipluiden, 'Harnaschpolder'. De inrichting en bewoning van het landschap in de Romeinse tijd (125 – 270 na Chr.)*, Amersfoort (ADC rapport, 625), 235-255 en 363-368.
- Driesen, P., N. De Winter & E. Wesemael 2006: Aardewerk, in: T.A. Goossens & J.P. Flamman (red.), *Schipluiden, 'Harnaschpolder'. De inrichting en bewoning van het landschap in de Romeinse tijd (125 – 270 na Chr.)*, Amersfoort (ADC rapport, 625), 21-27 en 128-144.
- Dubreuil, L., 2002: *Etude fonctionnelle des outils de broyage natoufiens; nouvelles perspectives sur l'émergence de l'agriculture au Proche Orient* (proefschrift universiteit van Bordeaux I).
- Ebbesen, K., 1993: Sacrifices to the powers of nature, in: S. Hvass & B. Storgaard (eds.), *Digging into the past, 25 years of archaeology in Denmark*, Aarhus, 122-125.
- Edelman, C.H., 1954: Over de plaatsnamen met het bestanddeel “Woud” en hun betrekking tot de bodemgesteldheid, *Boor en Spade*, VII, 197-216.
- Edelman, C.H., & B.E.P. Eeuwens 1959: Sporen van een Romeinse Landindeling in Zuid-Limburg, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, 9, 49-56
- Eijskoot, Y. & T. de Ridder 2005: *Programma van Eisen DAO 'Vergulde Hand West'* (VLAK-verslag, 30.1).
- Ellis, B.M.A., 1995: Spurs and spur fittings, in: J.Clark (ed.), *The Medieval horse and its equipment c. 1150 – c. 1450*, 124-156.
- Emmens, J., 1963: Het Westland. *Verslag over het jaar 1963 gedaan door Gedeputeerde Staten aan Provinciale Staten van Zuid-Holland*, 45-94.
- Enckevort, H. van, A. Bosman, C. van Driel-Murray, C. Kalee & R. Reijnen 2000: Catalogus van de vondsten uit de Romeinse tijd van Venray-Hoogrieboek, in: H. Stoepker (red.), *Venray-Hoogrieboek en Venray-*

- Loobeek. Nederzettingen uit de prehistorie, Romeinse tijd en late Middeleeuwen*, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg, 46), 89-166.
- Enckevort, H. van, 2003: Typen gedraaid en handgevormd aardewerk en hun datering, in: H.A. Hiddink, *Een grafritueel in de Late IJzertijd en Romeinse tijd in het Maas-Demer-Scheldegebied, in het bijzonder van twee grafvelden bij Weert*, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten, 11), 224-272.
- Enckevort, H. van, 2004: Het gedraaide aardewerk uit de Romeinse Tijd, in: C.W. Koot & R. Berkvens (red.), *Bredase akkers eeuwenoud. 4000 jaar bewoningsgeschiedenis op de rand van zand en klei*, Breda (Rapportage Archeologische Monumentenzorg, 102 / ErfgoedStudies Breda, 1), 281-358.
- Es, W.A. van, 1981: *De Romeinen in Nederland*, Haarlem.
- Es, van W.A. & W.A.M. Hessing 1994: *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland. Van Traiectum tot Dorestad 50 v.Chr - 900 n.Chr.*, Amersfoort.
- Ettema, W., 2005: Boeren op het veen (1000-1500), *Holland*, 37, 239-258.
- Fairclough, G.J., 2004: Landscape Characterisation and Management in the United Kingdom / Caratterizzazione e gestione del territorio nel Regno Unito, in: Atti del Convegno: *Il Paesaggio nelle Politiche Europee*, Rome, 143 -152.
- Faulkes, A. (trans./ed.), 1987: *Snorri Sturluson: Edda*, London/Melbourne.
- Flamman, J.P., & H. van Londen 1999: *Een opgehoogde woonlocatie uit de Romeinse tijd. Aanvullend archeologisch onderzoek naar de vindplaats MD 21.10 en 21.12, gemeente De Lier*. Midden-Delfland Project, Amsterdam (UvA/AAC).
- Flamman, J.P., E.J. Bult, P.F.B. Jongste & T.A. Goossens 2002: *Archeologisch ontwerp ten behoeve van het onderzoek naar de bewoning en het landgebruik gedurende de Romeinse tijd, de Middeleeuwen en de Nieuwe tijd in de Harnaschpolder*, Delft (intern rapport).
- Flamman, J.P., & E.J. Bult (red.) 2003: *Archeologische monumentenzorg in het AHR-project. Deel 2: verkennend archeologisch onderzoek in de Harnaschpolder*, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties, 7).
- Fokkens, H., 1996: The Maaskant project, *Archaeological Dialogues*, 3-2, 196-215.
- Francq van Berkhey, J. Le, 1811: *Natuurlijke historie van Holland*, 9: *Het rundvee*.
- Fruin, R., 1866: *Informacie up den staet faculteyt ende gelegenheit van de steden ende dorpen van Holland ende Vriesland om daerna te reguleren de nyeuwe schiltaele gedaen in den jaere MDXIV*, Leiden.
- Fruin, R., 1876: *Enqueste ende informatie upt stuck van der reductie ende reformatie van den schiltaelen, voertijts getaxeert ende gestelt geweest over de landen van Holland ende Vrieslant. Gedaen in den jaere MCCCCXCIII*, Leiden.
- Fullagar, R. & J. Field 1997: Pleistocene seed-grinding implements from the Australian arid zone. *Antiquity*, 71, 300-307.
- Gaffney, C. & J. Gater 2003: *Revealing the buried past: geophysics for archaeologists*, Stroud.
- Garthoff-Zwaan, M., 1987: An ethnohistorical perspective in archaeology, in: R.W. Brandt, W. Groenman-van Waateringe & S.E. van der Leeuw (red.), *Assendelver Polder Papers 1, Cingula*, 10, Amsterdam, 333-338.
- Gautier, A., 1998: *De gouden kooi. Over het ontstaan van het huisdier*. Antwerpen/Baarn.
- Giddens, A., 1979: *Central problems in social theory: action, structure and contradiction in social analysis*, Londen.
- Gijn, A.L. van, 1990: *The wear and tear of flint. Principles of functional analysis applied to Dutch Neolithic assemblages* (proefschrift Universiteit Leiden / *Analecta Praehistorica Leidensia*, 22).

- Gijn, A.L. van, 1997: Vuursteen, in: D.C.M Raemaekers, C.C. Bakels, B. Beerenhout, A.L. van Gijn, K. Hanninen, S. Molenaar, D. Paalman, M. Verbruggen, C. Vermeeren, Wateringen 4: a settlement of the Middle Neolithic Hazendonk 3 group in the Dutch coastal area, *Analecta Praehistorica Leidensia*, 29, 143-191.
- Gijn, A. L. van, 1998: Craft activities in the Dutch Neolithic: a lithic viewpoint, in: M. Edmonds & C. Richards (eds.), *Understanding the Neolithic of North-Western Europe*, Glasgow, 328-350.
- Gijn, A.L. van, 2005: A functional analysis of some late Mesolithic bone and antler implements from the Dutch coastal zone, in: H. Luik, A. M. Choyke, C. E. Batey & L. Lougas (eds.), *From hooves to horns, from mollusc to mammoth. Manufacture and use of bone artefacts from prehistoric times to the present. Proceedings of the 4th Meeting of the ICAZ Worked Bone Research Group at Tallinn, 26th-31st of August 2003*, Tallinn (Muinasaja teadus, 15), 47-66.
- Gijn, A.L. van, 2006a: Implements of bone and antler: a Mesolithic tradition continued, in: L.P. Louwe Kooijmans & P.F.B. Jongste (eds.), *Schipluiden. A Neolithic settlement on the Dutch North Sea Coast c. 3500 cal BC*, Leiden (Analecta Praehistorica Leidensia, 37/38), 207-224.
- Gijn, A.L. van, 2006b: Ornaments of jet, amber and bone, in: L.P. Louwe Kooijmans & P.F.B. Jongste (eds.), *Schipluiden. A Neolithic settlement on the Dutch North Sea Coast c. 3500 cal BC*, Leiden (Analecta Praehistorica Leidensia, 37/38), 195-206.
- Gijn, A.L. van, V. Beugnier & Y. Lammers-Keijsers 2001a: Vuursteen, in: L.P. Louwe Kooijmans (red.) *Hardinxveld-Giessendam Polderweg. Een mesolithisch jachtkamp in het rivierengebied (5500–5000 v.Chr.)* (Rapportage Archeologische Monumentenzorg, 83), 119-161.
- Gijn, A.L. van, Y. Lammers-Keijsers & R. Houkes 2001b: Vuursteen, in: L.P. Louwe Kooijmans (red.). *Hardinxveld-Giessendam De Bruin, een woonplaats uit het laat-mesolithicum en de vroege Swifterbantcultuur in de Rijn/Maasdelta, 5500–4450 v. Chr.* (Rapportage Archeologische Monumentenzorg, 88), 153-191.
- Gijn, A.L. van & M.J.L.Th. Niekus 2001: Bronze Age settlement flint from the Netherlands: the Cinderella of lithic research, in: W.H. Metz, B.L. van Beek, & H. Steegstra (red.), *Patina. Essays presented to Jay Jordan Butler on the occasion of his 80th birthday*, Amsterdam, 305-320.
- Gijn, A.L. van & R. Houkes 2006: Stone: procurement and use, in: L.P. Louwe Kooijmans & P.F.B. Jongste (eds.), *Schipluiden. A Neolithic settlement on the Dutch North Sea Coast c. 3500 cal BC*, Leiden (Analecta Praehistorica Leidensia, 37/38), 167-194.
- Gijn, A.L. van, V. van Betuw, A. Verbaas & K. Wentink 2006: Flint, procurement and use, in: L.P. Louwe Kooijmans & P.F.B. Jongste (eds.), *Schipluiden. A Neolithic settlement on the Dutch North Sea Coast c. 3500 cal BC*, Leiden (Analecta Praehistorica Leidensia, 37/38), 129-166.
- Gijn, A.L. van & J. Boon 2006. Birch bark tar, in: L.P. Louwe Kooijmans & P.F.B. Jongste (eds.). *Schipluiden. A Neolithic settlement on the Dutch North Sea Coast c. 3500 cal BC*, Leiden (Analecta Praehistorica Leidensia, 37/38), 261-266.
- Gilhus, I.S., 2005: *Animals, Gods and Human: Changing Attitudes to Animals in Greek, Roman and Early Christian Ideas*. London.
- Gilmour, G.H., 1997: The nature and function of astragalus bones from archaeological contexts in the Levant and eastern Mediterranean. *Oxford Journal of Archaeology*, 16/2, 167-175.
- Ginkel, E.J., & J.R. Magendans 1991: *De archeologie van Den Haag. Deel 1: de prehistorie*, Den Haag (VOM-reeks, 2).
- Glasbergen, W., & M. Addink-Samplonius 1965: Laat-Neolithicum en Bronstijd te Monster (Z.H), *Helinium*, 5, 97-117.

- Godelier, M., 1988: *The mental and the material*, Londen/New York.
- Goossens, T.A., & J.P. Flamman (red.) 2006: *Schipluiden 'Harnaschpolder'. De inrichting en bewoning van het landschap in de Romeinse tijd (125 – 270 na Chr.)*, Amersfoort (ADC-rapport, 625).
- Goossens, T.A., 2006a: Sporen en structuren Romeinse verkavelingsgebied, in: T.A. Goossens & J.P. Flamman (red.), *Schipluiden, 'Harnaschpolder'. De inrichting en bewoning van het landschap in de Romeinse tijd (125 – 270 na Chr.)*, Amersfoort (ADC-rapport, 625), 303-324.
- Goossens T.A., 2006b: Vindplaatsen uit de periode Middeleeuwen – Nieuwe Tijd, in: T.A. Goossens & J.P. Flamman (red.), *Schipluiden, 'Harnaschpolder'. De inrichting en bewoning van het landschap in de Romeinse Tijd (125-270 na Chr.)*, Amersfoort (ADC-rapport, 625), 57-77.
- Gose, E., 1976: *Gefässtypen der Römischen Keramik im Rheinland*, Köln (Beihefte der Bonner Jahrbücher, 1).
- Goudswaard, B. 1997: Archeologie en Betuweroute, *Bijdragen en Mededelingen Vereniging Gelre*, 88.
- Goudswaard, B. & G. Jurgens 2004: Gedachten over de contractering van archeologische werkzaamheden in het nieuwe bestel. Design & Construct of toch nog niet?, *Archeobrief*, 30.
- Goudswaard, B. & H. Vinkenburg 2003: De zegen van de Nederlandse beleidskeuze. Of hoe het fout had kunnen gaan met de implementatie van Malta, *Archeobrief*, 25.
- Goudswaard, B., T. Holleman & R. Kroes 2001: De Betuweroute. Een archeologische 'ritssluiting' door Nederland, in A. Carmiggelt (red.): *Opgespoord Verleden: Archeologie in de Betuweroute*, Abcoude, 8-27
- Gouw, J.L. van der, 1981: *Het oudste keurboekje van het Hoogheemraadschap van Delfland, circa 1440-1445*, Alphen a/d Rijn.
- Groenman-van Waateringe, W., A. Voorrips & L.H. van Wijngaarden-Bakker 1968: Settlements of the Vlaardingen Culture at Voorschoten and Leidschendam (ecology), *Helinium*, 8, 105-30.
- Groot, T.A.M. de, 2001: *De strandwal van Naaldwijk-Wateringen revisited*, Utrecht (TNO-rapport NITG 01-0012-A).
- Groot, M., 2007: *Animals in ritual and economy in a Roman frontier community. Excavations in Tiel-Passewaaij*, Amsterdam (proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam).
- Gutjahr, C.C.M. & L. van der Valk 1996a: 6000 jaar ontstaansgeschiedenis van de kustvlakte tussen Rijn en Maas, *Midden-Delfkrant*, 20 (1), 13-18.
- Gutjahr, C.C.M. & L. van der Valk 1996b: 6000 jaar ontstaansgeschiedenis van de kustvlakte tussen Rijn en Maas (2). *Midden-Delfkrant*, 20 (2), 6-9.
- Haalebos, J.K., 1990: *Het grafveld van Nijmegen-Hatert. Een begraafplaats uit de eerste drie eeuwen n. Chr. op het platteland bij Noviomagus Batavorum*, Nijmegen (Beschrijvingen van de verzamelingen in het Provinciaal Museum G.M. Kam te Nijmegen, XI).
- Haaster, H. van, 2000: *Palynologisch onderzoek naar de landschapsontwikkeling in de Harnaschpolder bij Delft tijdens de Middeleeuwen*, Amsterdam (BIAXiaal, 103).
- Haaster, H. van, 2001: *Archeobotanisch onderzoek naar de neolithische bewoning op de vindplaats Rijswijk-Ypenburg, Zaandam* (BIAXiaal, 118).
- Hageman, M., 1998: De gebeten hond? Het gebruik van honden in rituelen van vernedering, *Madoc* 12, 4, 265-70.
- Hagenmaier, O., 1990: *Der goldene Schnitt: ein Harmoniegesetz und seine Anwendung*, Augsburg .
- Hagers, J-K.A., & W.A.M Hessing 1994: Leidschendam-Leeuwenberg, in: J-K.A. Hagers & W.A.M Hessing, Archeologische kroniek van Holland over 1993, 2 Zuid-Holland, *Holland*, 26, 424-426.
- Hallewas, D.P., 1988: Rijswijk, in: Archeologische Kroniek van Zuid-Holland over 1987, *Holland*, 6, 331.

- Hamburg, T., & L.P. Louwe Kooijmans 2006: Features, in: L.P. Louwe Kooijmans & P.F.B. Jongste (eds.), *Schipluiden. A Neolithic settlement on the Dutch North Sea Coast c. 3500 cal BC*, Leiden (Analecta Praehistorica Leidensia, 37/38), 39-65.
- Hamon, C., 2004. *Broyage et abrasion au Neolithique ancien. Caracterisation fonctionnelle de l'outillage en gr`es du Bassin parisien*, Paris (proefschrift Universiteit van Parijs I).
- Hänninen, K., & C. Vermeeren 1997: Wood, in: D.C.M. Raemaekers *et al.*, Wateringen 4: a coastal settlement of the Middle Neolithic Hazendonk 3 Group (Analecta Praehistorica Leidensia, 29), 158-161.
- Harcourt, R.A., 1974: The dog in prehistoric and early historic Britain, *Journal of Archaeological Science*, 1, 151-75.
- Harris, M., 1966: The Cultural Ecology of India's Sacred Cattle, *Current Anthropology*, 7, 51-66.
- Hartog, W.E. den, 1997: *De abdij van Loosduinen, Cisterciënzinnenklooster van 1229-1572*, Den Haag.
- Heeringa, K., 1920: Oorkondenboek van het Sticht Utrecht.
- Heeringen, R.M. van, 1983: Den Haag in archeologisch perspectief, in: E.F.J. de Mulder (red.), *De bodem van Den Haag*, Haarlem (Mededelingen van de Rijks Geologische Dienst, 37-100), 96-126.
- Heeringen, R.M. van, 1986: De Late Bronstijd en de Vroege IJzertijd in de Nederlandse Delta, in: M.C. van Trierum & H.E. Henkes (red.), *Rotterdam Papers V. A contribution to prehistoric, Roman and medieval archaeology*, Rotterdam, 27-44.
- Heeringen, R.M. van, 1989: The Iron Age in the Western Netherlands III: Site catalogue and pottery description, map sheet 2, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, 39, 7-68.
- Heeringen, R.M. van & Koot, C.W 2006: De late prehistorie in West-Nederland, NOaA hoofdstuk 14 (versie 1.0), (www.noaa.nl), 1–32.
- Henderikx, P.A., 1978: Die mittelalterliche Urbarmachung, in: Bloemers, J.H.F., *Rijswijk (Z.H) 'De Bult'. Eine Siedlung der Cananefaten*, Amersfoort (Nederlandse Oudheden, 8), 409-415.
- Hessing, W.A.M., 1989: Rijswijk: Broekpolder, in: W.A.M. Hessing, *Archeologische Kroniek van Zuid-Holland over 1988*, *Holland*, 21, 328.
- Hessing, W.A.M., 1990: Schipluiden: Harnaschpolder, in: W.A.M. Hessing, *Archeologische Kroniek van Zuid-Holland*, *Holland*, 22, 355-356.
- Hessing, W.A.M., 1991: Schipluiden: Woudse polder, in: W.A.M. Hessing, *Archeologische Kroniek van Zuid-Holland*, *Holland*, 23, 363.
- Hessing, W. A.M., 1993: Ondeugende Bataven en verdwaalde friezinnen? Enkele gedachten over de onverbrande menselijke resten uit de ijzertijd en Romeinse tijd in West- en Noord-Nederland, in: E. Drenth, W.A.M. Hessing & E. Knol (red.), *Het tweede leven van onze doden*, voordrachten gehouden tijdens het symposium over het grafritueel in de pre- en protohistorie van Nederland op 16 mei 1992 te Amersfoort, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten, 15).
- Hessing, W.A.M., 1999: Building Programmes for the Lower Rhine Limes, The impact of the visits of Trajan and Hadrian to the Lower Rhine, in: H. Sarfatij, W.J.H. Verwers & P.J. Woltering (eds.), *In discussion with the Past. Archaeological studies presented to W.A. van Es*, Amersfoort, 149-156.
- Hill, J.D., 1995: *Ritual and Rubbish in the Iron Age of Wessex: a study on the formation of a specific archaeological record*, Oxford (BAR British Series, 242).
- Hissel, M.E., & H. van Londen 2004: *De kwaliteit van de waarneming. Een vergelijking van boomethoden voor archeologisch inventariserend veldonderzoek*. Amsterdam (AACpublicaties, 22).
- Hodder, I., 1986: *Reading the Past*, Cambridge.
- Hodder, I. (ed.), 1987a: *Archaeology as long-term history*, Cambridge.

- Hodder, I. (ed.), 1987b: *The contextual analysis of symbolic meanings*, Cambridge.
- Hodder, I., 1987c: The Contextual analysis of symbolic meanings, in: I. Hodder (ed.), *The Archaeology of Contextual Meanings*, Cambridge, 1-19.
- Hodder, I. (ed.), 1989: *The Meanings of Things: material culture and symbolic expression*, London.
- Hodder, I., 1990: *The domestication of Europe*, Oxford.
- Hodder, I., 1992: *Theory and Practice in Archaeology*, London.
- Hoek, C., 1973: Repertorium op de grafelijke lenen in de Lier, Schipluiden en Vlaardingen, *Ons Voorgeslacht*, 28, 69-126.
- Hoek, C., 1978: De leenkamers van de heren van Wassenaar, *Ons Voorgeslacht*, 33, 53-99.
- Hoek, C., 1979: Het Sint Maartensrecht bij Delft, *Holland*, 11, 40-45.
- Hoek, C., 1980: Het verkavelingspatroon van Midden-Delfland, *Historie en Landschap van Midden-Delfland*, 7-14.
- Hoeven, A. van der, 2007: *Delft - Stad met een vergeten bierhistorie*, Delft.
- Holwerda, J.H., 1923: *Arentsburg. Een Romeinsch militair vlootstation bij Voorburg*, Leiden.
- Holwerda, J.H., 1941: *De Belgische waar in Nijmegen*, Den Haag (Beschrijving van de verzameling van het museum G. M. Kam te Nijmegen, II).
- Horsen, J. van, 2007: *Verloren en Gewonnen Land. De ontginning van het Westland 700-1300*, Amsterdam (doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam).
- Immerzeel, T., 1988: Een waterbassin als archeologische vindplaats, *Westerheem*, 37, 102-106.
- Jackson, J.M.D., 2006: *Wonen op het Duinzand. Een nederzetting van de Cananefaten aan de Scheveningseweg in Den Haag*, Amsterdam (doctoraalscriptie Vrije Universiteit Amsterdam).
- Jacobi, H.W., 1997: Muntvondsten uit het tracé van de Willemsspoortunnel, in: A. Carmiggelt, A.J. Guiran & M.C. van Trierum (red.), *Boorbalans 3. Archeologisch onderzoek in het tracé van de Willemsspoortunnel te Rotterdam*, Rotterdam, 279-296.
- Jagt, I. van der, 2007: *De economie van een middeleeuws erf. Het dierlijk botmateriaal van de opgraving Voordijkshoornse polder, Laan van Groenewegen (VOPO-06)*, Delft (intern rapport).
- Janse, A., 2002: Een in zichzelf verdeeld rijk. Politiek en bestuur van de tiende tot het begin van de vijftiende eeuw, in: T.de Nijs & E. Beukers (red.), *Geschiedenis van Holland deel I tot 1572*. Hilversum.
- Jansen, R. (red.), 2007: Bewoningsdynamiek op de Maashorst. De bewoningsgeschiedenis van Nistelrode van laat-neolithicum tot volle middeleeuwen, Leiden (Archol rapport, 48).
- Jelgersma, S., 1961: Holocene sealevel changes in The Netherlands, *Mededelingen Geologische Stichting C-IV-7*, 1-101.
- Jelgersma, S., J. de Jong, W.H. Zagwijn & J.F. van Regteren Altena 1970: The Coastal Dunes of the western Netherlands: geology, vegetational history & archaeology, *Mededelingen Rijks Geologische Dienst Nieuwe Serie*, 21, 93-167.
- Jong, J. de, & W.H. Zagwijn 1983: De vegetatiegeschiedenis van Den Haag en omgeving, *Mededelingen Rijks Geologische Dienst Nieuwe Serie*, 37-1, 44-63.
- Jong, T. de, 1992: Het "zielige" hondje uit Helmond. Een paleo-pathologische reconstructie van een hondelven, *Westerheem*, 41, 1, 13-18.
- Jong, T. de, 1994: Huisdieren, slachtvee en ongedierte: dieren in de middeleeuwse stad, in: N. Arts (red.), *Sporen onder de Kempische stad*, 260-85.
- Jong, T. de, 1998: Voor het karretje gespannen? Skeletten van honden uit de stadskern van Helmond, *Nieuwsbrief Archeologie Kempen- en Peelland*, 4/5, 4-5.

- Jong, T. de, 2003: 'Hond in de pot'. Laatste redmiddel bij het beleg van Eindhoven in 1583? *Nieuwsbrief Archeologie Kempen- en Peelland*, 27, 10-13.
- Jonge, W. de, J. Bazelmans & D. de Jager (red.) 2006: *Forum Hadriani. Van Romeinse stad tot monument*, Utrecht.
- Kars, H., 1980: Early Medieval Dorestad, an Archaeo-Petrological Study, I: General Introduction – The Tephrite Querns, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, 30, 393-422.
- Kattenberg, A.E. & G. Aalbersberg 2004: Archaeological prospection of the Dutch perimarine landscape by means of magnetic methods, *Archaeological Prospection*, 11, 227-235.
- Keeley, L.H., 1980: *Experimental determination of stone tool uses: a microwear analysis*, Chicago.
- Kersing, V. L. C. & J. A. Waasdorp, 1995: *Romeinen op Ockenburgh II. Verslag van een archeologisch onderzoek in 1994*, Den Haag (intern verslag Gemeente Den Haag, Dienst Stadsbeheer, Afdeling Archeologie).
- Kersing, V.L.C. & J. A. Waasdorp, 1996: *Romeinen op Ockenburgh III: verslag van een archeologisch onderzoek in 1995*, Den Haag (intern verslag Gemeente Den Haag, Dienst Stadsbeheer, Afdeling Archeologie).
- Kersten, A.M.P., 1979: *Honden en katten in Utrecht. Middeleeuwen en subrecent*, Groningen (doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Groningen).
- Kiden, P., L. Denys & P. Johnston 2002: Late Quaternary sea-level change and isostatic and tectonic land movements along the Belgian-Dutch North Sea coast: geological data and model results, *Journal of Quaternary Science*, 17, 535-546.
- Knapp, A.B. (red.) 1992: *Archaeology, Annales, and Ethnohistory*, Cambridge.
- Koch, A.C.F., 1970: *Oorkondeboek van Holland en Zeeland I*, Den Haag.
- Kok, M., M. Visser & H. van Londen 2001a: *Projectgroep Archeologie AHR. Inventarisatie archeologische informatiesystemen (versie 2.0)*, Delft (projectdocument PAAHR).
- Kok, M., M. Visser & H. van Londen 2001b: *Projectgroep Archeologie AHR. AHR-Specificaties*, Delft (projectdocument PAAHR).
- Kok, R.S., 1999: *Wonen op het veen. Archeologisch en ecologisch onderzoek van een 12de eeuwse boerderij in de Oostpolder te Gouda*, Gouda.
- Kok, M.S.M., 2008: *The homecoming of religious practice*, Amsterdam (proefschrift Universiteit van Amsterdam).
- Kolen, J., 2005a: Hoofdlijnen in de Nederlandse landschapsarcheologie, in: M.H. van den Dries & W.J.H. Willems, *Innovatie in de Nederlandse archeologie*, Gouda, 101-122.
- Kolen, J., 2005b: *De biografie van het Landschap: Drie essays over landschap, geschiedenis en erfgoed*, (proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam).
- Kooistra, L.I., 1986: *Plantenresten uit een Vroeg-Middeleeuwse site te Den Haag*, Den Haag (intern rapport).
- Kooistra, L.I., 2004: *Ypenburg-Postenkade. Het veenlandschap van de Postenkade onder de loep*, Zaandam (BIAXiaal, 191).
- Kooistra, L.I., 2006a: Wood and charcoal, in: L.P. Louwe Kooijmans & P.F.B. Jongste (eds.), *Schipluiden. A Neolithic settlement on the Dutch North Sea Coast c. 3500 cal BC*, Leiden (Analecta Praehistorica Leidensia, 37/38), 363-374.
- Kooistra, L.I. 2006b: Fabrics of fibres and strips of bark, in: L.P. Louwe Kooijmans & P.F.B. Jongste (eds.), *Schipluiden. A Neolithic settlement on the Dutch North Sea Coast c. 3500 cal BC*, Leiden (Analecta Praehistorica Leidensia, 37/38), 253-260.
- Kooistra, L.I. 2006c: Voeding en landgebruik in de Harnaschpolder, in: T.A. Goossens en J.P. Flamman (red.), *Schipluiden 'Harnaschpolder'. De inrichting en bewoning van het landschap in de Romeinse tijd (125 – 270 na Chr.)*, Amersfoort (ADC rapport, 625), 407-418.

- Kooistra, L.I., 2006d: Archeobotanie: Landgebruik, landbouw en voeding, in: T.A. Goossens & J.P. Flamman (red.), *Schipluiden, 'Harnaschpolder'. De inrichting en bewoning van het landschap in de Romeinse tijd (125 – 270 na Chr.)*, Amersfoort (ADC rapport, 625), 406-422.
- Kooistra, L.I., & K. Hänninen 2008: Hout en houtskool, in: J.M. Koot et al., *Ypenburg-locatie 4. Een nederzetting met grafveld uit het Midden-Neolithicum in het West-Nederlandse Kustgebied*, Leiden, 345-361.
- Koorevaar, T., 2001: *Gelaagd verleden. Archeologisch onderzoek in de woonheuvel onder de boerderij Gijbelandsedijk 119/120 Brandwijk, gemeente Graafstroom*, Graafstroom.
- Koot, C.W., 1999: Archeologische monumentenzorg, de Betuweroute en spectaculaire resultaten: een complexe interactie, in: W.J.H. Willems (red.), *Nieuwe ontwikkelingen in de archeologische monumentenzorg* (Nederlandse Archeologische Rapporten, 20), 43-52.
- Koot, C.W., 2001: *Projectgroep archeologie AHR, projectdocument "AAO-fase Harnaschpolder"*, Delft (intern rapport).
- Koot, C.W., 2002: Holiërhoekse polder vindplaats 10.07: Een bovenmodaal huishouden uit de IJzertijd. *Terra Nigra*, 153, 4-19.
- Koot, C.W. & R. Berkvens (red.) 2004, *Bredase akkers eeuwenoud. 4000 jaar bewoningsgeschiedenis op de rand van zand en klei*, Breda (Rapportage Archeologische Monumentenzorg, 102 / ErfgoedStudies Breda, 1).
- Koot, J.M., 1990: Rijswijk: Beatrixlaan, in W.A.M. Hessing, Archeologische kroniek Zuid-Holland over 1989, *Holland* 6, 354.
- Koot, J.M., 1993: *Tussen terp en Kreekrug: ontginningen op de rand van klei en veen (Rijswijkerbroek en Harnasch)*, Amsterdam (doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam).
- Koot, J.M., 1994: *In kannen en kruiken: veertig jaar archeologisch onderzoek in Rijswijk*, Rijswijk (Rijswijkse Historische Reeks, 11).
- Koot, J.M., 1998: Rijswijk: bedrijventerrein Hoornwijck, in: R.M. van Heeringen, Archeologische Kroniek van Holland over 1997, *Holland*, 6, 399-400.
- Koot, J.M., 2001: Rijswijk Schaapweg (De Schilp), in: Archeologische Kroniek Zuid-Holland over 2001, *Holland* 2001-6, 114-116.
- Koot, J.M., & B. van der Have 2001: *Graven in Rijswijk: de Steentijdmensen van Ypenburg*, Rijswijk.
- Koot, J.M., & J. van der Roest 2002a: *Standaard Archeologische Inventarisatie in- en effluentleidingen Afvalwaterzuivering Haagse Regio*, 3e aanvulling, Rijswijk (intern rapport).
- Koot, J.M., & J. van der Roest 2002b: *Programma van Eisen voor de Aanvullende Archeologische Inventarisatie van het tracédeel Sion, Gemeente Rijswijk*, Rijswijk (intern rapport).
- Koot, J.M., & J.A. Waasdorp 2000: *Standaard Archeologische Inventarisatie in- en effluent leidingen Afvalwaterzuivering Haagse Regio*, Den Haag (intern rapport).
- Koot, J.M. & J.A. Waasdorp 2002: *Programma van eisen AAI Leidingen tracé AWZI*, Den Haag (intern rapport).
- Koot, J.M., L. Bruning & R.A. Houkes 2008: *Ypenburg-locatie 4: een nederzetting met grafveld uit het midden-neolithicum in het West-Nederlandse kustgebied*, Leiden.
- Koot, J.M., R.A. Houkes & H. Jansen, in voorb.: *Archeologisch inventariserend veldonderzoek Hoekpolder Calamiteitenberging*, Rijswijk.
- Kor, R., 2000: *Werken aan Projecten: een handreiking*, Deventer.
- Kort, J.C., 1984: Repertorium op de grafelijke lenen in Rijswijk, 1281-1650, *Ons Voorgeslacht*, 345, 545-571.
- Kruikius, N. & J. Kruikius, 1977 (1712): *'t Hooge heemraedschap van Delflant met alle de steden, dorpen en ambachten*, Alphen a/d Rijn.
- Kruisheer, J.G., 1971: De oorkonden en de kanselarij van de graven van Holland tot 1229, *Hollandse Studiën* 2.

- Kruiver P.P., M.J. Dekkers & D. Heslop 2001: Quantification of magnetic coercivity components by the analysis of acquisition curves of isothermal remanent magnetisation, *Earth and Planetary Science Letters*, 189, 269-276.
- Kubiak-Martens, L., 2006a: Botanical remains and plant food subsistence, in: L.P. Louwe Kooijmans & P.F.B. Jongste (eds.), *Schipluiden. A neolithic settlement on the Dutch North Sea Coast, c. 3500 cal BC*, Leiden (Analecta Praehistorica Leidensia, 37/38), 317-338.
- Kubiak-Martens, L., 2006b: Roots, tubers and processed plant food in the local diet, in: L.P. Louwe Kooijmans & P.F.B. Jongste (eds.), *Schipluiden. A neolithic settlement on the Dutch North Sea Coast, c. 3500 cal BC*, Leiden (Analecta Praehistorica Leidensia, 37/38), 339-352.
- Laarman, F.J., 2004: Rijswijk Rijksweg A4, in: L.S. de Vries, *Luilekkerland aan de kust. De faunaresten van de neolithische nederzetting bij Rijswijk-Ypenburg*, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg, 106), 53-56.
- Laarman, F.J., 2006: *Schipluiden Terpen A en B*, Amersfoort (intern rapport).
- Laarse, R. van der, 2005: Erfgoed en de constructie van vroeger, in: R. van der Laarse (red.) *Bezeten van vroeger, Erfgoed, identiteit en musealisering*, Amsterdam, 1-29.
- Lange, S. & L.A. Sam 2007: *Archeologisch onderzoek naar een rituele palen-cirkel uit de Late-Bronstijd op de strandvlakte ten westen van Heiloo (plan-gebied Maalwater, gemeente Noord-Holland*, Amsterdam (AACnotities, 46).
- Lange, S., E.A. Besselsen & H. Van Londen 2003: *Het Oer-IJ estuarium: archeologische kennisinventarisatie*, Amsterdam (AACpublicaties, 12).
- Lauwierier, R.C.G.M., & R.M. Lotte 2002: *Archeologiebalans 2002*, Amersfoort.
- Lawson, E.T., & R.N. McCauley 1990: *Rethinking Religion: connecting cognition & culture*, Cambridge.
- Lemonnier, P., 1986: The study of material culture today: towards an anthropology of technological systems, *Journal of Anthropological Archaeology* 5, 147-186.
- Lemonnier, P., 1993: Introduction, in: P. Lemonnier (red.), *Technological choices Transformation in material cultures since the Neolithic*, Londen, 1-35.
- Lenz, K. H., 1999: *Siedlungen der Römischen Kaiserzeit auf der Aldenhovener Platte*, Köln (Rheinische Ausgrabungen, 45).
- Liere, W.J. van, 1948: *De bodemgesteldheid van het Westland*, Wageningen/Den Haag (Verslagen van landbouwkundige onderzoekingen 54.6).
- Linden, H. van der, 1966: *De Cope: bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte*, Assen.
- Lith de Jeude, W.F. van, 1995: Het aardewerk, in: Kersing, V.L.C. & J.A. Waasdorp, *Romeinen op Ockenburgh II. Verslag van een archeologisch onderzoek in 1994*, Den Haag (intern rapport).
- Loeschcke, S., 1909: Keramische Funde in Haltern, *Mitteilungen der Altertums-Kommission für Westfalen*, 5, 101-322.
- Lohof, E., 2007: *Schipluiden, 'Groenzone AWZI Harnaschpolder' (gem. Midden Delfland: een archeologische begeleiding*, Amersfoort (ADC rapport, 820).
- Londen, H. van, 1994a.: *Databestanden van de opgraving Harnaschwetering, MD 1.17 / 1.23*, (<http://edna.itor.org/nl/projecten/a00201>).
- Londen, H. van, 1994b: Midden-Delfland 4: Woudse polder, vindplaatsen 1.17 & 1.23, in: J.-K.A. Hagers & W.A.M. Hessing, *Archeologische Kroniek van Zuid-Holland 1993, Holland*, 26, 427-431.
- Londen, H. van, 1994c: Midden-Delfland 5: Delft - Abtswoudse Polder, achter Schieweg 146 en 168 (vindplaats 4.23), in: J.-K.A. Hagers & W.A.M. Hessing, *Archeologische kroniek van Holland 1993, Holland*, 26, 431-432.
- Londen, H. van, 1995: Midden-Delfland 5: Schipluiden, Oostbuurtseweg (vindplaats 21.23), in: J.-K.A. Hagers & W.A.M. Hessing, *Archeologische kroniek van Holland 1994, Holland*, 27, 380-381.
- Londen, H. van, 1998: Schipluiden, Oostbuurtseweg (vindplaats 21.23), in:

- R.M. van Heeringen & M. Meffert, Archeologische kroniek van Holland 1997, *Holland*, 30, 371-372.
- Londen, H. van, 2000: *Onderzoeksstrategie voor de veldverkenning van het AWZI-terrein (AAI/AAO)*, Amsterdam (intern rapport).
- Londen, H. van, 2001a: *Ontwerp "aanvullend archeologisch onderzoek" Harnaschpolder*, in: C.W. Koot, *Projectgroep archeologie AHR, projectdocument "AAO-fase Harnaschpolder"*, Delft (intern rapport).
- Londen, H. van, 2001b: Landscape and watermanagement: Midden-Delfland, a region south of the Limes, in: T. Grünwald (ed.), *Germania Inferior, Besiedlung, Gesellschaft und Wirtschaft an der Grenze der römisch-germanischen Welt*, Berlin/New York, 169-185.
- Londen, H. van 2006a: De inheemse bewoning in het landelijke gebied, in: W. de Jonge, J. Bazelmans & D. de Jager (red.), *Forum Hadriani. Van Romeinse stad tot monument*, Utrecht, 102-106.
- Londen, H. van 2006b: *Midden-Delfland. The Roman Native landscape. Past and Present*, Amsterdam (proefschrift Universiteit van Amsterdam).
- Londen, H. van, 2006c: Roman land division in wetland areas. About squares and rectangles: Case study of the western Netherlands, in: L. Leveque (red.), *Paysages de mémoire*, Besançon, 87-110.
- Londen H. van, 2006d: Cultural biography and the power of image, in: A. van der Valk & W. van der Knaap, *Multiple Landscapes:merging past and present*, Wageningen.
- Louwe Kooijmans, L.P., 1974: *The Rhine/Meuse Delta; four studies on its prehistoric occupation and Holocene geology*, Leiden (proefschrift Leiden).
- Louwe Kooijmans, L.P., 1976: The Neolithic at the Lower Rhine - Its structure in chronological and geographical respect, in: S.J. De Laet (ed.), *Acculturation and continuity in Atlantic Europe, mainly during the Neolithic period and the Bronze Age*, Brugge (Dissertationes Archaeologicae Gandenses, 16), 150-173.
- Louwe Kooijmans, L.P., 1980: De midden-neolithische vondstgroep van het Vormer bij Wychen en het cultuurpatroon rond de zuidelijke Noordzee circa 3000 v. Chr., *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 61, 113-208.
- Louwe Kooijmans, L.P., 1985: *Sporen in het land: de Nederlandse delta in de prehistorie*, Amsterdam.
- Louwe Kooijmans, L.P., 1986: Het loze vissertje of boerke Naas? in: M. C. van Trierum & H. E. Henkes (red.), *Rotterdam Papers V. A contribution to prehistoric, Roman and medieval archaeology*, Rotterdam, 7-25.
- Louwe Kooijmans, L.P., 1993: Wetland exploitation and upland relations of prehistoric communities in the Netherlands, in: Gardiner, J. (red.), *Flatlands and wetlands: current themes in East Anglian archaeology*, Norwich (East Anglian Archaeology Report, 50), 71-116.
- Louwe Kooijmans, L.P. (red.) 2001a: *Hardinxveld-Giessendam, Polderweg: een mesolithisch jachtkamp in het riviereengebied (5500-5000 v.Chr.)*, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg, 83).
- Louwe Kooijmans, L.P. (red.) 2001b: *Hardinxveld-Giessendam, De Bruin: een kampplaats uit het Laat-Mesolithicum en het begin van de Swifterbant-cultuur (5500-4450 v. Chr.)*, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg, 88).
- Louwe Kooijmans, L.P., 2005: Bronstijdstrijd: een groepsbegraaving in Wassenaar, in: L.P. Louwe Kooijmans, P.W. van den Broeke, H. Fokkens & A. van Gijn (red.), *Nederland in de prehistorie*, Amsterdam, 259-262.
- Louwe Kooijmans, L.P., 2006: Nogmaals Hazendonk, in: J.H.F. Bloemers (red.), *Festschrift Jan Albert Bakker*.
- Louwe Kooijmans, L.P., & L.B.M. Verhart 1990: Een middenneolithisch nederzettingsterrein en een kuil van de Stein-groep op de voormalige Kraaienbergr bij Linden, gemeente Beers (N.Br.), *Oudheidkundige*

- Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 70, 49-108.
- Louwe Kooijmans, L.P., A.L. van Gijn, L.I. Kooistra, D.C.M. Raemaekers & J.T. Zeiler 2002: *Ontwerp ten behoeve van het archeologisch onderzoek naar neolithische bewoningssporen op een verdrinken zandrug in de Harnaschpolder, gemeente Schipluiden*, Delft.
- Louwe Kooijmans, L.P., & P.F.B. Jongste (eds.) 2006: *Schipluiden, a Neolithic settlement on the Dutch North Sea coast c. 3500 cal BC*, Leiden (Analecta Praehistorica Leidensia, 37/38).
- Louwe Kooijmans, L.P., & L.I. Kooistra 2006: Wooden artefacts, in: L.P. Louwe Kooijmans & P.F.B. Jongste (eds.), *Schipluiden, a Neolithic settlement on the Dutch North Sea coast c. 3500 cal BC*, Leiden (Analecta Praehistorica Leidensia, 37/38), 225-251.
- Ludovici, W., 1927: *Katalog meiner Ausgrabungen in Rheinzabern V*.
- Lupton D., 1994: Food, memory and meaning: the symbolic and social nature of food events, *Sociological Review*, 42, 664-686.
- Maier, R.A., 1962: Neolithische Tierknochen-Idole und Tierknochen-Anhänger Europas, *Bericht Römisch-Germanischen Kommission*, 42, 171-305.
- Maigrot, Y., 2003: *Etude technologique et fonctionnelle de l'outillage en matière dures animales. La station 4 de Chalain (Néolithique final, Jura, France)*, Paris (proefschrift, Universiteit van Parijs I).
- Mallory, J.P., 1989: *In Search of the Indo-Europeans: language, archaeology and myth*, London.
- Mallory, J.P. & D.Q. Adams (eds.) 1997: *Encyclopedia of Indo-European culture*, Londen/Chicago.
- Meaney, A.L., 1981: *Anglo-Saxon Amulets and Curing Stones*, Oxford (BAR British Series, 96).
- Mieris, F. van, 1756: *Groot charterboek der graaven van Holland en Zeeland en Heeren van Friesland, IV*, Leiden.
- Modderman, P.J.R., 1973: A Native Farmstead from the Roman Period near Kethel, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, 23, 149-158.
- Modderman, P.J.R., 1988: The Linear Pottery Culture: diversity in uniformity, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, 38, 63-140.
- Moerman, J., 1996: *Klooster, Buitenplaats en Tuinbouwgebied: de rijke historie van het Rijswijkse Sion*, Rijswijk (Rijswijkse Historische Reeks, 13).
- Mol, J., 2006: Coastal evolution of Delfland and the Schipluiden microregion in relation to Neolithic settlement, in: L.P. Louwe Kooijmans, & P.F.B. Jongste (eds.), *Schipluiden, a Neolithic settlement on the Dutch North Sea coast c. 3500 cal BC*, Leiden (Analecta Praehistorica Leidensia, 37/38), 269-283.
- Monsen, E. (trans./ed.) 1990 [1932]: *Heimskringla, or the lives of the Norse kings* by Snorre Sturluson, New York.
- Monté ver Loren, J.Ph. de, 1942: Hoven in Holland, in: *Opstellen aangeboden aan Prof. Jhr. Dr. D.G. Rengers Hora Siccama*. Utrecht, 107-157.
- Moor, G. de, 1999: Harnaschkaas. Harnasch-en andere kaas in het Cisterciënz erinnenklooster Leeuwenhorst bij Noordwijkerhout in de vijftiende eeuw, *Historisch Jaarboek Westland 1999*, 107-112.
- Moore, H.L., 1982: The interpretation of spatial patterning in settlement residues, in: I. Hodder (red.), *Symbolic and Structural Archaeology*, Cambridge, 74-79.
- Mulder, E.F.J. de (red.) 1983: *De Bodem van Den Haag*, Den Haag (Mededelingen Rijks Geologische Dienst, 37-1).
- Mulder, E.F.J., A.P. Pruijssers & H. Zwaan 1983: Kwartairgeologie van Den Haag, in: E.F.J. de Mulder (red.) *De bodem van Den Haag*, Den Haag (Mededelingen van de Rijks Geologische Dienst, 37-1), 12-43.
- Mulder, E.F.J. de, M.C. Geluk, I.L. Ritsema, W.E. Westerhoff & T.E. Wong 2003: *De ondergrond van Nederland*, Houten.

- Mullender, T.A.T., A.J. van Velzen & M.J. Dekkers 1993: Continuous drift correction and separate identification of ferrimagnetic and paramagnetic contributions in thermomagnetic runs, *Geophysics Journal International*, 114, 663-672.
- Muller S.Hz., 1901: Het oude register van graaf Florens, *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap*, 22, 90-357.
- Neubauer, W., 2001: *Magnetische Prospektion in der Archäologie*, Wenen.
- Niermeyer, J.F., 1944: *Delft en Delfland. Hun oorsprong en vroegste geschiedenis*, Leiden.
- Nieweg, D.C. & A. Pavlovic, 2006: *Archeologisch onderzoek Vijverhof (Valkhuis), gemeente Den Haag*, Den Haag (intern rapport).
- NITG-TNO, 1995: *Geologische Kaart van Nederland 1:50.000, Rotterdam Oost (370)*, Delft.
- Anonymus, 1998: *Delft, Cultuurhistorisch Bulletin Delft*, Jrg. 1, 4.
- Nooijen, C. & I. Joosten, 2001: Metaal, in: A.A.A. Verhoeven & O. Brinkkemper (red.), *Archeologie in de Betuweroute: twaalf eeuwen bewoning langs de Linge bij De Stenen Kamer in Kerk Avezaath, Amersfoort* (Rapportage Archeologische Monumentenzorg, 85), 285 –318.
- Noort, R. van den & A. O'Sullivan 2006: *Rethinking Wetland Archaeology*, Londen.
- Nora, P., (red.) 1984: *Les lieux des mémoires, Paris*.
- Feddes, F. (red.) 1999: *Nota Belvédère, beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting*, Den Haag.
- Odell, G. H., 1977. *The application of micro-wear analysis to the lithic component of an entire prehistoric settlement: methods, problems and functional reconstructions*, Cambridge (proefschrift Harvard University).
- Oelmann, F., 1914: *Die Keramik des Kastells Niederbieber*, Frankfurt am Main (Materialien zur römisch-germanischen Keramik, 1).
- Oexle, J., 1984: Merowingerzeitliche Pferdebestattungen – Opfer oder Beigaben? *Frühmittelalterliche Studien*, 18, 122-72.
- Onians, R.B., 1991 [1951]: *The Origin of European Thought: about the body, the mind, the soul, the world, time and fate*, Cambridge.
- Oppermann, O., 1933: *Fontes Egmundenses*, Utrecht.
- Oswald, F. & T.D. Pryce 1920: *An introduction to the study of terra sigillata*, London.
- Oude Rengerink, J.A.M., 1996: *Wateringse veld, deelgebied I. Verslag van het karterend booronderzoek*, Amsterdam (RAAP-rapport, 169).
- Paalman, D., 1996: *Neolithisch Wateringen, ecologie en seizoenbepaling*, (doctoraalscriptie Universiteit Leiden).
- Paalman, D., 1997: Mammal bones, in: D.C.M. Raemaekers (et al.), *Wateringen 4: a coastal settlement of the Middle Neolithic Hazendonk 3 Group*, Leiden, *Analecta Praehistorica Leidensia*, 29, 161.
- Paul, M. 1981: Wolf, Fuchs und Hund bei den Germanen, *Wiener Arbeiten zur germanischen Altertumskunde und Philologie*, 13, Wenen, 23-48.
- Plassche, O. van de, 1982: Sealevel change and waterlevel movements in The Netherlands during the Holocene, *Mededelingen Rijks Geologische Dienst*, 36-1, 1-93.
- Polak, M., 2000: *South gaulish terra sigillata with potters' stamps from Vechten*, Nijmegen (Rei Cretariae Romanae Favtorvm acta, svppl. 9).
- Pouls, H.C., 1997: *De Landmeter. Inleiding in de geschiedenis van de Nederlandse landmeetkunde van de Romeinse tijd tot de Franse tijd*, 1, 15-33.
- Prummel, W., 1989: Het paardegraf en de hondegraven van Oosterbeintum (Fr.), *Paleo-aktueel*, 1, 85-88.
- Prummel, W., 1992: Early medieval dog burials among the Germanic tribes, *Helinium XXXII/1-2*, 132-94.
- Prummel, W., & W.A.B. van der Sanden 1994: Runderhoorns uit de Drentse venen, *Nieuwe Drentse Volksalmanak*, 111, 84-131.

- Raemaekers, D.C.M., 1997: Van houtskool in twee boringen tot Midden-Neolithische nederzetting Wateringen 4: een reconstructie, *Westerheem*, 46, 10-12.
- Raemaekers, D.C.M., 1999: *The Articulation of a 'New Neolithic'. The meaning of the Swifterbant Culture for the process of neolithisation in the western part of the North European Plain*, Leiden (Archaeological Studies Leiden University, 3).
- Raemaekers, D.C.M., C.C. Bakels, B. Beerenhout, A.L. van Gijn, K. Hänninen, S. Molenaar, D. Paalman, M. Verbruggen & C. Vermeeren 1997: Wateringen 4: a coastal settlement of the Middle Neolithic Hazendonk 3 Group, *Analecta Praehistorica Leidensia* 29, 143-191.
- Raemaekers, D.C.M., P. Deunhouwer & J.T. Zeiler 2002: *Vindplaats Schaaapweg, gemeente Rijswijk, een archeologische waardering*, Amsterdam (RAAP-rapport, 806).
- Raemaekers, D.C.M. & M. Rooke, 2006: The Schipluiden pottery, in: L.P. Louwe Kooijmans & P.F.B. Jongste (eds.), *Schipluiden. A neolithic settlement on the Dutch North Sea Coast, c. 3500 cal BC*, Leiden (Analecta Praehistorica Leidensia, 37/38), 119-135.
- Regteren Altena, J.F. van, J.A. Bakker, A.T. Clason, W. Glasbergen, W. Groenman-van Waateringe & L.J. Pons, 1964: *The Vlaardingen Culture*, Amsterdam (Publicaties van het Fysisch-geografisch Laboratorium van de Universiteit van Amsterdam, 5).
- Rensink, E., *et al.*, in voorb.: *Richtlijn proefsleuven*.
- Ridder, T. de, 1999: De oudste deltawerken van West-Europa. Tweeduizend jaar oude dammen en duikers te Vlaardingen. *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 8e jrg. nr. 1, 10-22.
- Rieffe, E.C., 2006: Slotbeschouwing, in: E.C. Rieffe *et al.*, *Archeologisch onderzoek in- en effluentleidingen Afvalwaterzuivering Haagse Regio*, Zoetermeer (DSB-rapport, 0619), 343-347.
- Rieffe, E.C. & L.I. Kooistra 2006a: AHR-A, in: E.C. Rieffe *et al.*, *Archeologisch onderzoek in- en effluentleidingen Afvalwaterzuivering Haagse Regio*, Zoetermeer (DSB-rapport, 0619), 34-52.
- Rieffe, E.C. & L.I. Kooistra 2006b: AHR-S, in: E.C. Rieffe *et al.*, *Archeologisch onderzoek in- en effluentleidingen Afvalwaterzuivering Haagse Regio*, Zoetermeer (DSB-rapport, 0619), 316-340.
- Rieffe, E.C. & L.I. Kooistra 2006c: AHR-N, -O en -P, in: E.C. Rieffe *et al.*, *Archeologisch onderzoek in- en effluentleidingen Afvalwaterzuivering Haagse Regio*, Zoetermeer (DSB-rapport, 0619), 290-306.
- Rieffe, E.C., L.I. Kooistra, E.E.B. Bulten & J. van Dijk 2006: *Archeologisch onderzoek in- en effluentleidingen Afvalwaterzuivering Haagse Regio*, Zoetermeer (DSB-rapport, 0619).
- Rieffe, E.C., L.I. Kooistra, J. van Dijk & L. van Beurden 2006: AHR-I, in: E.C. Rieffe *et al.*, *Archeologisch onderzoek in- en effluentleidingen Afvalwaterzuivering Haagse Regio*, Zoetermeer (DSB-rapport, 0619), 206-259.
- Rieffe, E.C., L.I. Kooistra, D.G. van Smeerdijk & J. van Dijk 2006: AHR-D, -E en -Q, in: E.C. Rieffe *et al.*, *Archeologisch onderzoek in- en effluentleidingen Afvalwaterzuivering Haagse Regio*, Zoetermeer (DSB-rapport, 0619), 81-169.
- Rieffe, E.C., & D.G. van Smeerdijk 2006: AHR-B, in: E.C. Rieffe *et al.*, *Archeologisch onderzoek in- en effluentleidingen Afvalwaterzuivering Haagse Regio*, Zoetermeer (DSB-rapport, 0619), 54-68.
- Rijn, P. van, 2006, Archeobotanie-Hout, in: T.A. Goossens & J.P. Flamman (red.), *Schipluiden 'Harnaschpolder'. De inrichting en bewoning van het landschap in de Romeinse tijd (125 – 270 na Chr.)*, Amersfoort (ADC-rapport, 625), 289-297.
- Ritsema, C.J., J.E. Groenenberg & E.B.A. Bisdom 1992: The transformation of potential into actual acid sulphate soils studied in column experiments, *Geoderma*, 55, 259-271.

- Ritterling, E., 1912: *Das frühromische Lager bei Hofheim im Taunus*, Wiesbaden (Annalen des Vereins für nassauische Altertumskunde und Geschichtsforschung, 40).
- Roest, J. van der & J.A. Waasdorp 2002: *Archeologisch ontwerp tracébegeleiding in- en effluentleidingen AWZI*, Rijswijk/Den Haag (intern rapport).
- Ross, A., & R. Feachum 1976: Ritual rubbish: the Newstead pits, in: J.V.S. Megaw (red.), *To Illustrate the Monuments: Essays on Archaeology Presented to Stuart Piggott*, London, 230-237.
- Roymans, N., 1996, The South Netherlands Project, *Archaeological Dialogues* 3-2, 231-245.
- Sanden, W.A.B. van der, 1987: Oss-Ussen: de nederzettingen, in: W.A.B. Van der Sanden & P.W. van den Broeke (red.), *Getekend zand. Tien jaar archeologisch onderzoek in Oss-Ussen*, Waalre (Bijdragen tot de studie van het Brabantsheem, 31).
- Sanke, M., 2002: *Die mittelalterliche Keramikproduktion in Bruhl-Pingsdorf. Technologie–Typologie–Chronologie*, Mainz (Rheinische Ausgrabungen, 50).
- Schreurs, J., 1992: The Michelsberg site Maastricht-Klinkers: a functional interpretation, *Analecta Praehistorica Leidensia*, 25, 129-172.
- Seijnen, M., 1990: *Wat de pot schaft. Een nieuwe kijk op het aardewerk van Rijswijk (Z.H.)*, *De Bult* (doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam).
- Semenov, S.A., 1964: *Prehistoric technology*, London.
- Siemons, H., 2003: Den Haag-Wateringse Veld, *Holland*, 35, 82-83.
- Siemons, H. 2006: *Archeologisch onderzoek in het Wateringseveld. Inventariserend Veldonderzoek-proefsleuven aan de Kwaklaan*, Den Haag (DSB-rapport, 0615).
- Simek, R., 2000 [1993]: *Dictionary of Northern Mythology*, Cambridge.
- Slofstra, J., 1991: Changing settlement systems in the Meuse-Demer-Scheldt area during the early Roman period, in: N. Roymans & F. Theuvs (red.), *Images of the past: studies on ancient societies in Northwestern Europe*, Amsterdam (Studies in Pre- and Protohistory 7), 131-199.
- Smeerdijk, D.G. van, & L.I. Kooistra 2001: *Paleo-ecologisch onderzoek van de opgravingen in de VINEX-locatie Delfgauw, gemeente Pijnacker*. Amsterdam (BIAXiaal, 127).
- Smits, L., & L.P. Louwe Kooijmans 2006: Graves and human remains, in: L.P. Louwe Kooijmans & P.F.B. Jongste (eds.), *Schipluiden. A neolithic settlement on the Dutch North Sea Coast, c. 3500 cal BC*, Leiden (Analecta Praehistorica Leidensia, 37/38), 91-112.
- Spek, A. van der, 2008: *Landschapsontwikkeling Ypenburg*, in: J.M. Koot et al., *Ypenburg-locatie 4. Een nederzetting met grafveld uit het Midden-Neolithicum in het West-Nederlandse Kustgebied*, Leiden, 17-29.
- Staalduinen, C.J. van, 1979: *Toelichting bij de geologische kaart van Nederland 1: 50.000. Blad Rotterdam West (37 W)*, Haarlem.
- Stal, K. & V. Kersing 2004: Ruimtelijke ontwikkeling in de late Middeleeuwen, in: J.G. Smit (red.), *Den Haag, geschiedenis van een stad: Vroegste tijd tot 1574*, 27-76.
- Stoffels, E., 2006: *Handgevormd aardewerk uit de Augusteïsche Castra op de Hunerberg in Nijmegen*, Amsterdam (doctoraalscriptie Univ. Amsterdam).
- Stortelder, A.H.F., J.H.J. Schaminée & M. Hermy 1999: Querco-Fagetea, in: A.H.F. Stortelder, J.H.J. Schaminée & P.W.F.M. Hommel (red.), *De vegetatie van Nederland, Deel 5. Plantengemeenschappen van ruigten, struwelen en bossen*, Leiden, 287-331.
- Stuart, P., 1977: *Gewoon aardewerk uit de Romeinse legerplaats en de omliggende grafvelden*, Nijmegen (Beschrijving van de verzamelingen in het Rijksmuseum G. M. Kam te Nijmegen, VI).
- Szynkiewicz, S., 1990: Sheep bone as a sign of human descent: tribal symbolism among the Mongols, in: R. Willis (red.), *Signifying Animals: human meaning in the natural world*, London, 74-84.

- Thanos, C.S.I. & P. Deunhouwer, 2002: *In- en effluentleidingen Afvalwaterzuivering Haagse Regio. Een Aanvullende Archeologische Inventarisatie (AAI)*, Amsterdam (RAAP-rapport, 760).
- Therkorn, L.L., 1987: The structures, mechanics and some aspects of inhabitant behavior, in R.W. Brant, W.Groenman-van Waateringe en S.E. van der Leeuw (red.), *Assendelver Polder Papers 1 (Cingula 10)*, Amsterdam.
- Therkorn, L.L., 2004: *Landscaping the powers of darkness & light: 600 BC - 350 AD settlement concerns of Noord-Holland in wider perspective* (proefschrift Universiteit van Amsterdam).
- Therkorn, L.L., E.A. Besselsen & J.F.S. Oversteegen 2006 [1998]: *Assendelver Polders revisited: excavations 1997*, Amsterdam (AACPublicaties, 36).
- Therkorn, L.L. & H. van Londen 1990: Velsersbroek. in: P.J. Woltering (red.) *Archeologisch kroniek van Holland over 1989. I: Noord-Holland, Holland*, 22. 303-305.
- Tol, A., P. Verhagen, A. Borsboom & M. Verbruggen 2004: *Prospectief boren. Een studie naar de betrouwbaarheid en toepasbaarheid van booronderzoek in de prospectiearcheologie*, Amsterdam (RAAP-rapport, 1000).
- Tomber, R. & J. Dore 1998: *The National Roman Fabric Reference Collection: A Handbook*, London (MoLAS Monograph, 2).
- Trierum, M.C. van, 1992: Nederzettingen uit de IJzertijd en de Romeinse Tijd op Voorne-Putten, IJsselmonde en in een deel van de Hoeksche Waard, in: A.B. Döbken (red.) *BOORbalans 2. Bijdragen aan de bewoningsgeschiedenis van het Maasmondgebied*, 15-102.
- Trimpe Burger, J.A., 1999: *De Romeinen in Zeeland*, Goes.
- Troostheide, C.D., 2006: Palynologisch onderzoek, in: M.F.P. Dijkstra, *Calamiteitenberging Woudse Polder, Archeologisch onderzoek in het kadetracé*. Amsterdam (AAC publicaties, 37), 43-45.
- Tump, M., 2004: Boerenhuizen in het veen. *Een onderzoek naar agrarische woningen in het veengebied van de provincies Noord-en Zuid-Holland en Friesland ten tijde van de middeleeuwse "Grote Ontginning" in de 10de tot 13de eeuw*, Amsterdam (doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam).
- Uerpmann, H. P., 1973: Animal bone finds and economic archaeology: a critical study of "osteo-archeological" method, *World Archaeology*, 4, London, 307-322.
- Ufkes, A., 1997: Edelhertgeweien uit natte context in Drenthe, *Nieuwe Drentse Volksalmanak*, 114, 142-170.
- Unverzagt, W., 1916: *Die Keramik des Kastells Alzei, Frankfurt am Main* (Materialien zur römisch-germanischen Keramik, 2).
- Valk, L. van der, 1992: *Mid- and Late-Holocene Coastal evolution in the Beach-Barrier area of the Western Netherlands*, Amsterdam (proefschrift Vrije Universiteit).
- Valk, L. van der, 1996: Geology and Sedimentology of Late Atlantic sandy, wave-dominated Deposits near The Hague (South-Holland, the Netherlands): a Reconstruction of an early prograding coastal Sequence, *Mededelingen Rijks Geologische Dienst*, 57, 201-228.
- Valk, A.J. van der, 1979: *Grafelijk goed in het Westland: een poging tot reconstructie van het grafelijk grondbezit in de periode 1000 tot 1500 met een oog op de ontginning*, Amsterdam (doctoraalscriptie Univ. Amsterdam).
- Velde, H.M. van der, 1997: Katwijk-Zanderij Westerbaan, in: R.M. Van Heerlingen (red.), *Kroniek van Holland over 1996, II Zuid-Holland, Holland*, 29.
- Veen, M.M.A. van & J.A. Waasdorp 2000: *Archeologische-geologische kaart van Den Haag*, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties, 5).
- Vanvinckenroye, W., 1991: *Gallo-Romeins aardewerk van Tongeren*, Hasselt (Publicaties van het Provinciaal Gallo-Romeins museum, 44).
- Veen, M.M.A. van, 1992: Middeleeuwse houtbouw uit Spijkernisse-Hartel West, in: A.B. Döbken (red.), *BOORbalans 2. Bijdragen aan de bewoningsgeschiedenis van het Maasmondgebied*, 237-251.

- Veen, M.M.A. van, & J.A. Waasdorp 2000: *Archeologisch-geologische kaart van Den Haag*, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties, 5).
- Verbaas, A., 2005: *Stenen werktuigen en hun gebruik*, (doctoraalscriptie Universiteit Leiden).
- Verbruggen, M., 1997: Geological context, in: Raemaekers *et al.*, Wateringen 4: a coastal settlement of the Middle Neolithic Hazendonk 3 Group, *Analecta Praehistorica Leidensia*, 29, 145-146.
- Verdam, J., 1979: *MiddelNederlandsch Handwoordenboek*, Den Haag/Delft.
- Verhart, L.B.M., 1989: Nederzettingssporen uit het Midden-Neolithicum langs de Pater Berthierstraat te Grave, *Westerheem* 38, 190-97.
- Verhart, L.B.M., 1995: Fishing for the Mesolithic. The North Sea: a submerged Mesolithic landscape, in: A. Fischer (ed.), *Man and sea in the Mesolithic: coastal settlement above and below present sealevel*, Londen (Oxbow Monograph, 53), 291-302.
- Verhart, L.B.M. & L.P. Louwe Kooijmans 1989: Een midden-neolithische nederzetting bij Gassel, gemeente Beers (N.-Br.), *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, 69, 75-117.
- Verhoeven, C.W.M., 1956: *Symboliek van de Voet*, Assen.
- Verhulst, A., 1981: Landbouw, *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, I, 166-182.
- Vermaseren B.A., 1981: *Het Klooster 'Sancta Maria in Monte Sion' tussen Delft en Rijswijk 1433-1574*, Pijnacker.
- Vermeeren, C., 1998: Het archeobotanisch onderzoek, in: A. Carmiggelt (red.), *Romeinse vondsten van de Scheveningseweg te Den Haag*, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties, 4), 38-56.
- Vermeeren, C., 1994/2000: *Botanisch onderzoek aan twee Middeleeuwse terpen te Schipluiden*, Amsterdam (BIAXiaal B).
- Vilvorder, F. & A. Boquet, 1995: Les groupes techniques des céramiques fines engobées et métallescentes en Belgique: Liberchies et Braives, in: M. Tuffreau-Libre & A. Jacques (red.), *La céramique du Haut-Empire en Gaule Belgique et dans les régions voisines: faciès régionaux et courants commerciaux. Actes de la table ronde d'Arras organisée par le Centre de Céramologie Gallo-Romaine*, Berck-sur-Mer (Nord-Ouest Archéologie, 6), 95-102.
- Vin, J. van der, & T. Buijtdorp 2006: Munten en schatten, in: W. de Jonge, J. Bazelmans & D. de Jager (red.), *Forum Hadriani. Van Romeinse stad tot monument*, Utrecht, 307-321.
- Visser, M.E., J.P. Flamman & H. van Londen 1999: *Aanvullend archeologisch onderzoek in het gebied Tanthof (gem. Delft), deelplan Abtswoude*. Onderzoek naar Romeinse en middeleeuwse vindplaatsen in prospectiemodule 5, Amsterdam (intern rapport AAC/UvA).
- Vos, P.C., 2005: *Geolandschappelijk onderzoek bij het archeologisch proefsleuvenonderzoek Hoekpolder, Rijswijk Z-H*, TNO-rapport NITG 05-170-B.
- Vos, W.K., 2000a: *Aanvullend Archeologisch Onderzoek (AAO) in Monster-Poeldijk, 'vindplaatsen A en B'*. ADC-rapport, 37.
- Vos, W.K., 2000b: *Archeologisch onderzoek in Monster-Poeldijk, 'vindplaatsen A en B'*. ADC-rapport 56.
- Vos, P.C., E.C. Rieffe & E.E.B. Bulten 2007: *Nieuwe geologische kaart van Den Haag en Rijswijk*, Den Haag.
- Voskuil, J.J., 1979: *Van Vlechtwerk tot baksteen. Geschiedenis van de wanden van het boerenhuis in Nederland*.
- Vries, J. de, 1956/1957: *Altgermanische Religionsgeschichte* 2, Berlin.
- Vries, L.S. de, 2004: *Luilekkerland aan de kust. De faunaresten van de neolithische nederzetting bij Rijswijk-Ypenburg*, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg, 106).
- Waasdorp, J.A., 1995: 's Gravenhage: Jan Willem Frisolaan, in: J.-K.A. Hagers & W.A.M. Hessing, *Archeologische kroniek van Holland over 1994*, *Holland*, 27, 6. 374-376.

- Waasdorp, J.A., 1998: Het archeologisch onderzoek, in: A. Carmiggelt (red.), *Romeinse vondsten van de Scheveningseweg te Den Haag*, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties, 4), 5-10.
- Waasdorp, J.A., 1999: *Van Romeinse soldaten en Cananefaten. Gebruiksvoorwerpen van de Scheveningseweg*, Den Haag (VOM-reeks 1999, 2).
- Waasdorp, J.A., 2001: *Standaard Archeologische inventarisatie in- en effluentleidingen Afvalwaterzuivering Haagse Regio, 1^e aanvulling*, Den Haag (intern rapport).
- Waasdorp, J.A., 2002: *Standaard Archeologische inventarisatie in- en effluentleidingen Afvalwaterzuivering Haagse Regio, 2^e aanvulling*, Den Haag (intern rapport).
- Waasdorp, J.A., 2003: *III M.P. naar M.A.C. Romeinse mijlpalen en wegen*, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 8).
- Waasdorp, A., 2000: Vier palen en een weg. De Romeinse infrastructuur in het kustgebied, in: *Terra Nigra*, 149, 10-16.
- Waasdorp, J.A. & K. Zee 1988: *De vergeten verzamelingen van Ockenburgh. Romeinse vondsten uit 's Gravenhage*, Den Haag (VOM-reeks 1988, 4).
- Walters, H.B., 1908: *Catalogue of Roman Pottery in the Department of Antiquities in the British Museum*, Londen.
- Wansleeben, M., & L.P. Louwe Kooijmans 2006: The archaeological remains: a critical spatial approach, in: L.P. Louwe Kooijmans & P.F.B. Jongste (eds.), *Schipluiden. A neolithic settlement on the Dutch North Sea Coast, c. 3500 cal BC*, Leiden (Analecta Praehistorica Leidensia, 37/38), 67-87.
- Weerts, H.J.T., P. Cleveringa, J.E.J. Ebbing, F.D. de Lang en W.E. Westerhoff 2000: *De lithostratigrafische indeling van Nederlandse formaties uit het Tertiair en het Kwartair*, Utrecht (NITG-TNO Rapport 00-95-A).
- Weerts, H.J.T., P. Cleveringa, W.E. Westerhoff en P. Vos, 2006: Nooit meer afzettingen van Duinkerke en Calais, *Archeobrief* 10-2, 28-34.
- Werff, J.H. van der, H. Thoen & R.M. van Dierendonck 1997: Scheldevalleiamforen. Belgisch bier voor Bataven en Cananefaten? *Westerheem*, 46, 2-12.
- Wesselingh, D., 2000: Native neighbours: local settlement system and social structure in the early Roman period, in: N. Roymans & F. Theuvs (red.), *Images of the past: studies of the Roman period at Oss (the Netherlands)*, Leiden (Analecta Praehistorica Leidensia, 32).
- Westerwoudt, Th.W., 1989: *Het Hoogheemraadschap van Delfland in vogelvlucht. Zeven eeuwen strijd tegen het water. Hoogheemraadschap van Delfland 1289 – 1989: Opstellen ter gelegenheid van een opmerkelijk jubileum*, Delft, 1989.
- Wiepking, C.G. 1997: *Leidschendam-Leeuwenbergh. Erfgoed der Erven* (doctoraalscriptie, Vrije Universiteit Amsterdam).
- Wijnen, G., W. Renes & P. Storm 1997: *Projectmatig werken*, Utrecht.
- Wijngaarden-Bakker, L.H. van, 1988: Zoöarcheologisch onderzoek in de westnederlandse delta 1983-1987, in: J.H.F. Bloemers (red.), *Archeologie en Oecologie van Holland tussen Rijn en Vlie*, 154-185.
- Wijngaarden-Bakker, L.H. van & G. F. IJzereef 1977: Mittelalderliche Hunde aus den Niederlanden, *Zeitschrift für Säugetierkunde*, 42, 13-36.
- Wijngaarden-Bakker, L.H. van, C. Cavallo, Th. van Kolfschoten, C.H. Maliepaard & J.F.S. Oversteegen 2001: Zoogdieren, vogels, reptielen, in: L.P. Louwe Kooijmans (red.), *Hardinxveld-Giessendam Polderweg. Een mesolithisch jachtkamp in het rivierengebied (5500-5000 v.Chr.)*, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg, 83), 181-242.
- Willems, S., 2005: *Roman Pottery in the Tongeren reference collection: mortaria and coarse wares*, Brussel (Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed Rapporten, 01).
- Willems, W.J.H., 1997: Archaeological Heritage Management in the Netherlands: Past, Present and Future, in: W.J.H. Willems, H. Kars & D.P. Hallewas (eds.), *Archaeological Heritage Management in the Netherlands. Fifty Years State Service for Archaeological Investigations*, Amersfoort, 3-35.

- Winter, J.M. van, 1992: The consumption of dairy products in The Netherlands in the 15th and 16th centuries, in: *Milk and milk products from Medieval to Modern Times. Proceedings of the Ninth International Conference on Ethnological Food Research, Ireland 1992*. Edinburg, 3-13.
- Wit, C. de, 1968: *Den Haag vroeger en nu*, Bussum.
- Zagwijn, W.H., 1986: *Nederland in het Holoceen: geologie van Nederland, 1*, Rijks Geologische Dienst, Haarlem/s Gravenhage.
- Zagwijn, W.H., 1997: Een landschap in beweging: de duinen van Holland sinds het Neolithicum, in: D.P. Hallewas, G.H. Scheepstra & P.J. Woltering (red.), *Dynamisch Landschap. Archeologie en geologie van het Nederlandse kustgebied. Bijdragen aan het symposium op 3 november 1995 ter gelegenheid van het afscheid van J.F. van Regteren Altena*, Amersfoort/Assen.
- Zeiler, J., 1997: *Hunting, fowling and stock-breeding at Neolithic sites in the western and central Netherlands* (proefschrift Rijksuniversiteit Groningen).
- Zeiler, J., 2006a: Mammals, in: L.P. Louwe Kooijmans & P.F.B. Jongste (eds.), *Schipluiden, a Neolithic settlement on the Dutch North Sea coast c. 3500 cal BC*, Leiden (Analecta Praehistorica Leidensia, 37/38), 375-420.
- Zeiler, J., 2006b: Birds, in: L.P. Louwe Kooijmans & P.F.B. Jongste (eds.), *Schipluiden, a Neolithic settlement on the Dutch North Sea coast c. 3500 cal BC*, Leiden (Analecta Praehistorica Leidensia, 37/38), 421-442.
- Zeiler, J.T., 2006c: *Wild of tam? Varkens langs de meetlat, neolithische varkensbotten uit Wateringen en Rijswijk Rijksweg A4 nader bekeken*, (ArcheoBone Rapport, 52).
- Zijlmans, J., 2002: *Hond & Baas: Een geschiedenis van haat en liefde*, Den Haag (tentoonstellingscatalogus Haags Historisch Museum).
- Zeist, W. van, T.C. van Hoorn, S. Bottema & H. Woldring 1976: An agricultural experiment in the unprotected salt marsh, *Palaeohistoria* XVIII, 111 – 153.
- Zuidhoff, F.S., D.G. Smeerdijk & L.I. Kooistra 2006: Landschap, bodemgenese en vegetatie in de Harnaschpolder, in: T.A. Goossens & J.P. Flamman (red.), *Schipluiden, "Harnaschpolder". De inrichting en bewoning van het landschap in de Romeinse Tijd (125-270 na Chr.)*, 79-96.
- Zvelebil, M. & P. Rowley-Conwy 1984: Transition to farming in northern Europe: a hunter-gatherer perspective, *Norwegian Archaeological Review*, 17, 104-28.
- Zwaan, A.H. van der, 1995: *Organisatie onderzoek, leerboek voor de praktijk: het ontwerpen van onderzoek in organisaties*, Assen.

Hoogheemraadschap van Delfland

Het Hoogheemraadschap van Delfland heeft in de periode 2001 tot 2007 uitgebreid archeologisch onderzoek laten uitvoeren in het kader van het project Afvalwater Haagse Regio. Ruim voor de aanlegwerkzaamheden van zowel de grote afvalwaterzuiveringsinstallatie (AWZI) Harnaschpolder als de kilometers lange in- en effluentleidingen door Rijswijk en Den Haag zijn enkele tientallen vindplaatsen onderzocht uit het Midden-Neolithicum, de Romeinse tijd en de late Middeleeuwen en Nieuwe tijd. De vooronderzoeken en grote opgravingen hebben geleid tot prachtige resultaten. Deze zijn weergegeven in diverse onderzoeksrapporten en permanente presentaties op en rond de AWZI Harnaschpolder.

Het boek 'Het verleden boven water' vormt de afsluiting in de cyclus van de archeologische monumentenzorg, de koppeling tussen de resultaten van de opgravingen en de modellen die aan de basis staan van nieuw archeologisch onderzoek. Het is een bundeling van vijftien wetenschappelijke artikelen waarin aandacht wordt geschonken aan de opzet, de aanpak en de uitkomsten van de archeologische monumentenzorg binnen het AHR-project. Daarbij worden aspecten als het prospectief onderzoek in het voortraject en het gebruik van het onderzoekskader geëvalueerd. Tien synthetiserende artikelen geven een overzicht van de geschiedenis van het landschap en de bewoning van de Haagse regio vanaf het Midden-Neolithicum tot in de Nieuwe tijd.

rijksdienst voor
archeologie,
cultuurlandschap
en monumenten

O N D E R
N O S S I M
L T U U R
N E I E M
S C H A P